

ՆՇԱՆԱՎՈՐ ՄԱՐԴԿԱՆՑ
ԿՅԱՆՔԸ

Լ. ՈՒՏԵՎՍԿԻ

ՏՈՒՐԳԵՆԵՎԻ ԿՅԱՆՔԸ

ՊԵՏԱՐԱՅ

89171.09 1263

NL-92 17626 of 44

See p 52 of 44

12. VII 27/VII 305

891.71.092

AL -

ՆՃԱՆԱԿՈՐ ՄԱՐԴԿԱՆՑ ԿՅԱՆՔԸ

ՅԵՐԿՐՈՐԴ ԳԻՐՔ

Ի.Ս. ՏՈՒՐԳԵՆԵՎ

1818 - 1883

ՅԵՐԵՎԱՆ-1937

89/171.032 [Impr. 1961]
m - 92

ԼՈՒՏԵՎԱԿԻ

ՄԱՐԿԱՅԻՆ Է 1961 թ.

ՏՈՒՐԳԵՆԵՎԻ
ԿՅԱՆՔԸ

ՊԵՏԶՐԱՏ
ՀԱՅԵՆԱԿԱԿԻՑ ՄԱՆԿՊԱՏ ԳՐԱԳԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԻՆ

Թարգմանիչ՝ Հմ. Տարախչյան
Խմբագիր՝ Ռոբ. Չարյան
Տեխ. խմբագիր՝ Ան. Գասպարյան
Սրբագրիչ՝ Ա. Գասպարյան

ՄԱՍԻՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԿԱԼՎԱԾԱՏԻՐՈՒՀՈՒ ԱՌԱՎՈՏԸ

«Յես զարթնում եմ ժամը 8-ին, զանգահարում եմ. Ալքերս տրորում եմ ռոմախառն թեյով, հագնում չճմլված գլխադիրս, բաճկոնակս և վերցնում եմ աղոթագիրքը... Յեվ թեյը պատրաստ ե, ննջաբանում լցնում ե Դոենյաշկան. սաղմոսագիրքը թողնում եմ մի կողմ—խմում եմ առաջին գավաթը: Մինչև յերկրորդը՝ միշտ առնում եմ խաղաքարտերն ու գուշակում, և յեթե բացվում ե սևի աղջիկը,—աստված ազատի, մանավանդ յեթե սրտի վրա չե ընկնում, Բերում են մյուս գավաթը. չես հագնում եմ կոշիկներս, հագնում եմ առավոտվա զգեստս, աղոթում եմ ասածուն և գնում... Թռչուններն արդեն ինձ են սպասում, ճղճղում են... Առավոտն սկսվում ե... (Հետո) հայրական կաբլինետում, վոր բարինի չե կոչվում: Ի՞նչ եյի անում:—Մտա, զանգահարեցի: Մտավ հերթապահ տղան, կարմիր ժապավենը մերակում... —«Ավագ սպասավորին»:—Մտավ ավագ սպասավորը և խոհարարը պարենը ձեռքին: Տավարի միս բուլլոնի համար և ալյն... Խոհարարին հանդիմանեցի...

Նրանք դուրս գնացին... Աշխատանքներ... Պարտիզ-
պանները վառարաններն ելին վառում, ջրում ելին
ծաղիկները... Հյուսնը սեղանն եր մաքրում, աղջիկ-
ներն այս... և այն: Ահա և ժամի տասնմեկն անց ե
կես... Այնինչ աղափնիները՝ թը՛խկ-թը՛խկ, թակում
են պատուհանը... դո՛ւ... դո՛ւ... դունդունում են...
դունդունում... Յեգորիկան, նոր լակեյը, կախպոռը,
բերում ե կերն ու տոպրակը. աղափնիները թռչում են
նրա վրա և, վերջապես, մոտքի սանդուխքի վրա,
պատշգամբում կռվում են, բարկանում, վիճում, իսկ
դանգը խփում ե ժամի 12-ը...»:

Այսպես եր սկսվում Վարվառա Պետրովնա Տուր-
գենևայի առավոտը Սպասսկոյե-Լուտովինովո գյուղի
տերունական տանը: Սպասսկոյե գյուղի հսկայական
տունը, վոր ունի քառասուն սենյակ, յերկուշյա դահ-
լիճ, անծայր միջանցքներ, դադոնի սանդուխքներ և
մոլթ ծակուծուկեր, կառուցված եր կիսաշրջանաձև
Նրանից վոչ հեռու գտնվում ելին մառանները, նը-
կուղները, սառցարանները, իսկ ավելի հեռու՝ բազ-
մաթիվ «սպասավորների» բնակարանները, Վիթխա-
րի լորենիների լայն և յերկար ծառուղիները տանից
տանում ելին դեպի խիտ ու մոլթ ճանապարհներով
հսկայական հին պարտեզը, վորոնք գնում ելին աս-
տիճանաձև և վերջանում հոսող լճակով: Իսկ դաստա-
կերտի շուրջն աճում ելին հոյակապ դարավոր ան-
տառներ, վորոնց մեջ վորսորդի համար պատրաստ-
ված եր հարուստ վորս: Գալլերի, աղվեսների և նա-
պաստակների համար այնտեղ լայնարձակ ե ու աղատ:
Այնտեղ բազմաթիվ թռչուններ ելին ապրում: Առա-
տորեն աճում ելին պտուղներ, կաղին, սունկեր:

Իսկ ամենի հեռուն տարածվում ելին անծայր դաշտերը: Բլրների լանջերին և գետակների ավերին իրենց հարդե կտուրներով տրտում ու վհատ մոխրին ելին տալիս բազմաթիվ գյուղակներ:

Սպասակոյե-Լուտովինովոն գտնվում եր՝ Որյոլի նահանգում, Մյենսկի գավառում:

ՀԻՆ ՀՈՒՇԱՏԵՏՐԸ

Վարվառա Պետրոֆյան ամուսնացավ, յերբ մոտ յերեսուն տարեկան եր: Նա տգեղ եր, ցածրահասակ, մի փոքր չեչոտ և կռացած: Բայց միաժամանակ «նրա վողջ անձնավորության մեջ,—հիշում ե նրա ժամանակակցութիւններից մեկը,—ինչ վոր գրավիչ բան կար»: Այդ տգեղ աղջիկը հսկայական կարողության տեր եր: Կատարյալ վորբ լինելով, նա իր հորեղբայր Լուտովինովից ժառանգեց հինգ հազար ձորտ գյուղացիներ և հինգ նահանգներում հսկայական հողային հանդակներ:

Սերգեյ Նիկոլաևիչ Տուրգենևը նրա հետ ամուսնացավ հաշվից դրդված: Նա վոչ մի հարստություն չուներ: Ամուսնությունը նրա համար միայն անհոգ կյանք ձեռք բերելու միջոց եր: Սպասակոյեյի տան պատերից մեկի վրա չերկար տարինիւ կախված եր նրա պատկերը. «Նա դեռ նման ե 26 տարեկան պատանու, գեղեցիկ ե,—հիշում ե՝ մի ժամանակակից,— և, տարորինակ ե, չնայած նրա զարմանալի մոռկապույտ, համարձակ և առնական աչքերին, թվում ե, թե նա տղամարդ չե, այլ կին կամ նույնիսկ քամելիա, վոր դուգված ե հեծյալ գվարդիականի սպիտակ համադգեստով»:

Սերգեյ Նիկոլաևիչն ընտանիքով քիչ եր հետա-
քրքրվում։ Նրան ավելի շատ հետաքրքրում էին աչն
վայելքները, վոր կարող եր տալ հինգ հազար ճորտ
գյուղացիների աշխատանքով ապահովված կյանքը։ Հե-
տագյում Տուրգենևը նրան պատկերացրեց «Առաջին
սեր» պատմվածքում։ Հերոսի հայրը, սառն ու ան-
մատչելի, վոր իրեն ընտանիքից հեռու յեր պահում և
միաժամանակ լի յե ինչ վոր անվանելի թովչանքով,—
իր սեփական հայրն է, Սերգեյ Նիկոլաևիչ Տուրգենևը։

Վարվառա Պետրովնան իր ամբողջ կյանքում որա-
գիր եր պահում։ Նրանք մեզ չեն հասել։ Դրա փոխա-
րեն պահպանվել է նրա հաշատետրը։ Այդ բավական
հին գրքուկի եջերից մեկում կանացի խոշոր ձեռա-
գրով գրված են հետևյալ տողերը։

«Յերկուսեքի, 1818 թվի հոկտեմբերի 28-ին ծնվեց
Իվան վորդիս, բոյը 12 վերեկ, Ուրլովում, իր քանը, առա-
վաջան ժամը 12-ին»։

Դա Իվան Սերգեևիչ Տուրգենևն եր։

ԾԵԾԻ ՅԵՎ ԽՈՇՏԱՆԳՈՒՄՆԵՐԻ ՄԵԶ

Տուրգենևի մանկական տարիներն անցան Սպաս-
սկոյեյի հսկայական տանը, վորտեղ վոչ միայն յերե-
թաները, այլև հասակավորները—զանազան աստիճա-
նի սպասավորները, ձրիակցացերն ու կոմպանյոնու-
հին—բոլորը դողում էին խիստ և արագ դատաստան
տեսնող Վարվառա Պետրովնայի առաջ։

Նա իր նախնիքների, Լուտովիչնովների, դաժան
կալվածատեր—սամադուրների արժանավոր ժառան-
գուհին եր։ Նրա տիրական, բռնակալ ընավորութունն
արտահայտվում եր ինչպես արտաքին աշխարհում,

այնպես ել իր սեփական ընտանիքում: Նա դաժան
ձեռքով եր կառավարում իր բազմաթիվ «հպատակնե-
րին»: Աննշան հանցանքի համար այստեղ մարդկանց
ծեծում էին, «հերթից դուրս» զինվոր էին ուղար-
կում և նույնիսկ աքսորում էին Սիրիո: «Յես ծնվել
և մեծացել եմ... այնպիսի մթնոլորտում, վորտեղ իշ-
խում էին վզակոթին տալը, կմշտութենքը, ծեծն ու
ապտակը»,—հետագայում հիշում է Տուրգենևը:

Թեև փոքրիկ Վանյան Վարվառա Պետրովնայի սի-
բեիին եր համարվում (ընտանիքում կային 3 յերեխա),
բայց նրան ճիպոտը շատ լավ ծանոթ եր: Դաստիարակու-
թյան ամենալավ գեներն այստեղ համարվում եր ծեծը:
«Ծեծում էին ինձ, պատմում եր նա ծերության
հասակում,—ամեն մի դատարկ բանի համար, համար-
յա ամեն ուր... Մի անգամ, արդեն պառավ մի ձրիա-
կաց, աստված գիտե, թե իմ ինչ արարքն եր նկատել,
և այդ մասին հայտնել եր մորս: Մայրս առանց վորևե
դատի, իսկույն սկսեց ծեծել ինձ,—ծեծում եր ինքն
իր սեփական ձեռքերով,—և ինչքան ել յես աղաչում
էի ասել՝ թե ի՞նչ բանի համար են ինձ այդպես
պատժում, ասում եր. «Ի՛նքդ գիտես, դու ի՛նքդ պետք
ես իմանաս, ի՛նքդ պիտի գլխի ընկնես, դու գուշա-
կիր, թե ինչո՞ւ համար եմ քեզ ծեծում»:

Հետևյալ ուրը, յերբ հայտնեցի, թե կատարելապես
չեմ հասկանում, թե ինձ ինչու համար էյին ծեծում,
ինձ յերկրորդ անգամ ծեծեցին և ասացին, վոր ինձ
ամեն ուր կծեծեն, մինչև վոր յես չխոստովանեմ իմ
մեծ հանցագործությունը:

Վախն ինձ այնպես եր համակել, յես այնպիսի
աարսափի մեջ էյի, վոր վճռեցի գիշերը փախչել: Յես

արդեն վեր կացա, կամացուկ հագնվեցի և միջանցքով խարխափելով դուրս յեկա հաշտը: Ինքս ել չգիտեմ, թե ուր եյի ուզում փախչել—միայն զգում եյի, վոր պետք է փախչել, և փախչել այնպես, վոր ինձ չգտնեն, և վոր դա յե իմ միակ փրկությունը: Ծանր շնչելով ու ցնցվելով, յես գնում եյի գողի նման: Հանկարծ միջանցքում վառած մոմ յերևաց, և յես սարսափով տեսա, վոր մեկն ինձ է մոտենում—դա դերմանացին եր, իմ ուսուցիչը: Նա բռնեց իմ ձեռքը, շատ զարմացավ և սկսեց ինձ հարց ու փորձ անել:

— Յես ուզում եմ փախչել,—ասացի յես և արցունքները հեղեղեցին աչքերս:

— Ի՞նչպես, ո՞ւր փախչել:

— Ուր ուզում ե լինի:

— Ինչո՞ւ:

— Չգիտեմ:

— Յերդովում եմ աստուծով, չգիտեմ:

— Նրա համար, վոր ինձ ծեծում են, և յես չգիտեմ, թե ինչու համար են ծեծում:

Այստեղ բարի ծերուկն ինձ փափայեց, գրկեց և խոսք տվեց, վոր ինձ այլևս չեն պատժի: Դրանից հետո տղային հանգիստ թողին... Հոր մոտ պաշտպանություն գտնելու մասին մտածելն անգամ ավելորդ եր: Նա յերեխաներին մորից պակաս վախ չեր ազդում:

«Մահվանից առաջ վերջին տարիները նա համարյա անշարժ պառկած եր,—հիշում ե Տուրգենևը,—իսկ մենք նրանից, այդ ուժասպառ հիվանդից դեռ և՛ վախենում եյինք, ինչպես կրակից: Ամեն առավոտ ամեն յերեկո մենք պարտավոր եյինք գալ նրա ձեռքի:

համբուրելու, և հետո այլևս չեյինք համարձակվում մտնել նրա սենյակը: Պատահում էր, վրը յեթե մեզ սովորականից դուրս կանչում եյին հորս մոտ—մենք արդեն դողում եյինք՝ գիտեյինք, վոր դա իզուր չեր»:

Ծերության հասակում հիշելով հեռավոր մանկու-
թյան տարիները, Տուրգենևն իր նամակներից մե-
կում գրում էր. «Յես մեծացա ծեծի և խոշտանգում-
ների մեջ»:

Ի՞նչ է ՆՇԱՆԱԿՈՒՄ „ՖՈՒՖԼԻԳԱ“ ԲԱՌԸ

Այդ տարիներին նրա ուրախության միակ աղ-
բյուրը բնությունն էր: Սպասակոյեյի դաստակերտն
ամեն կողմից շրջապատված էր լայնարձակ դաշտե-
րով՝ նա ամենայն մանրամասնությամբ ուսումնասի-
րել էր իր հսկայական պարտեզը՝ նրա ամբողջ բազ-
մազանությամբ: Նա քաշվում էր նրա ամենաթագուն-
անկյունները և ամբողջ ժամերով մնում այնտեղ: Այս-
տեղ նրա համար ամեն ինչ թանգ էր: Ահա այն ծառը,
վորի տակ նա, յերբ բոլորովին փոքրիկ յերեսա յեր,
գտավ մի հսկայական սունկ: Ահա այն տեղը, վորտեղ
նա վկա լեղավ պղնձոձի և գորտի կովին: Փոքրիկ,
կանաչ մարգագեանում կողք-կողքի աճում են յերկու
հրաշալի սոճիներ: Կեչու կախված ճյուղերի միջով
յերևում է լճակը, Սպասակոյեյի մեծ լճակը կամ,
ավելի շուտ, լիճը: Իսկ ինչքան թռչուններ կան, սո-
խակներ, ծիծեռնակներ, խածկտիկներ, ճնճուկներ,
ազնափներ: Նրանց մշտական ծլվլոցին յերբեմն միա-
խառնվում է լորերի յերգը հացաբույսերի միջից: Նա
սիրեց նաև անտառը՝ իր բազմազան բնակչությամբ:
Նա այստեղ սովորեց զանազանել թռչունների ձայ-

ները և նրանց չիրգով՝ իրենց թուշուններին, նրանց հնչյուններով ճանաչել փետրավորների թագավորութ-
թյան ներկայացուցիչներին:

Յեւ այդ ամբողջից նա ստիպւած եր կտրվել,
վորպեսզի դնար առասպելաբանությունից ինչ վոր
դասեր պատրաստելու: Ճորտ դայակներին և տնաբուհս
վերակացուներին աստիճանաբար փոխարինում էին
տարազգի տնային դաստիարակները: Փրանսերեն լե-
զուն իշխում եր տանը: Այստեղ վոչ միայն խոսում
ու մտածում էին ֆրանսերեն, այլ և աղոթում էին
ֆրանսերեն: Փրանսիական գրականության ջերմ յերկ-
րապագու Վարվառա Պետրոֆյան նույնիսկ գերմա-
նական և անգլիական հեղինակներին կարդում եր
ֆրանսերեն (բայց միաժամանակ նա լավ ծանոթ եր
ուս հեղինակներին, վոչ միայն XVIII դարի գրողնե-
րին՝ Սումարոկովին, Լոմոնոսովին և Դերժավինին,
այլև Ժուկովսկուն, Պուշկինին և Գոգոլին): Սպաս-
սկոյեյի ընդարձակ գրադարանի գրքերի յերկու յեր-
րորդը ֆրանսերեն էին: Նույնիսկ Դյոթեյի «Յերի-
տասարդ վերթերի տանջանքները» վեպը, նույնիսկ
Կարամզինի «Ռուսական պետության պատմությունն»
այստեղ ֆրանսերեն էին կարդում: Զարմանալի չե,
վոր այստեղ վորպես ուսուցիչներ հրավիրում էին
ոտարերկրացիներին: Դրանք այնպիսի տիպի ոտար-
երկրացիներ էին, ինչպես Տուրգենևի «Մենածուխ
Ուսյանիկովը»՝ պատմվածքի ֆրանսիացի Լեփենն ե,
վորը նապոլեոնյան բանակի թմբկահարներից դարձավ
կալվածատերերի չերխանների դաստիարակ: Սպաս-
սկոյեյի տանը նրանք արագությամբ փոխում էին
իրար: Այդ ուսուցիչներից մեկին Տուրգենևի հայրը

քերկրորդ հարկի սանդուխքից ցած նետեց. նա իր վեց-
դիների սենյակը մտավ այն բոլորի, քերք իր աշա-
կերտներից մեկի կողմից համբերությունից յեկած ու-
սուցիչը նրա մազերն եր քաշում: Մյուսը յեկավ ձեռ-
քին մի վանդակ, վորի մեջ նստած եր ամենահասա-
րակ, նույնիսկ չվարժեցրած ազնավ: «Մեր բոլոր բազ-
մաթիվ սպասակազմը, — հիշում ե Տուրգենևը, — թափ-
վեց տեսնելու տարորինակ գերմանացուն, վորն զբաղ-
ված եր իր ազնավով. սպասակազմը տարակուսանքի
մեջ եր, թե գերմանացին ինչու չեր այդ ազնավն իր
հետ բերել, յերբ այդ բարիքից մեր բակում ինչքան
սսես կար: Ծեր սպասավորը, դիտելով նրա իրարան-
ցումը, սառնարյունությամբ նկատեց. «այ դու, ֆուֆ-
լիգա», իհարկե, այդ մակդիրն ուղղելով գերմանացուն,
Գերմանացին վիրավորվեց, մտածեց, իսկ հետևյալ
օրը նախաճաշի կամ ճաշի ժամանակ անսպասելիորեն
դիմեց հորս և, ոռևերեն չափազանց վատ խոսելով,
հայտնեց նրան, թե մի բան ե ուզում հարցնել:

— Թույլ տվեք ձեզանից իմանալ, թե ի՞նչ է
նշանակում ֆուֆլիգա բառը: Ձեր մարդն յերեկ ինձ
այդ բառով անվանեց:

Հայրս նայեց հենց այստեղ գտնված սպասավորին
և ինձ ու յեղբորս, գլխի ընկավ, թե բանն ինչու՞ն է,
Ժպտաց և ասաց.

— Դա նշանակում ե աշխույժ և սիրալիր պարոն:

Ըստ յերևույթին գերմանացին այդ բացատրու-
թյանն այնքան ել չհավատաց:

— Իսկ յեթե ձեզ ասեյին, — շարունակեց նա, դի-
մելով հորս, — «այ դու ֆուֆլիգա» — դուք չե՞իք վի-
րավորվի:

— Ընդհակառակը, յես աչդ կընդունելի վորպես կոմպլիմենտ:

Գերմանացիին շատ դժայտուն եր, Հենց վոր կսկսեր իր աշակերտներն համար կարդալ Շիլլերին, արցունքներն հեղեղի նման թափվում ելին աչքերից: Շուտով իմացանք, վոր նա իր հայրենիքում յեղել ե թամբադործ, և նրան գործից հեռացրել են:

Տուրգենևին նա առաջինը ծանոթացրեց գերմանական գրականութանը:

«ՅՈՒՐԻ ՄԻԼՈՍԼԱՎՍԿԻ»

Սպասուկոյեյի կյանքը, վորի հետ կապված ելին վոչ միայն առաջին դառնությունները, ալ և առաջին մտերմությունները, ընդհատվեց անսպասելիորեն արագ: Վանիշկան իննը տարեկան եր, իսկ մեծ յեղբայրը՝ Նիկոլայը, տասնութեկ տարեկան, յերբ վորոշվեց, թե արդեն ժամանակն ե, վոր նրանք լրջորեն սովորել սկսեն: Ընտանիքը տեղափոխվեց Մոսկվա, իննամյա Վանյային տվին Վայդենհամմերի մասնավոր պանսիոնը: Վերջան նրա համար զարմանալի յեր շրջապատի փոփոխությունը: Հալըենի Սպասուկոյեյի լայնարձակ տարածություններից հետո — «սպիտակափառ» Մոսկվայի նիղ և փոշոտ նրբափողոցները, պանսիոնը՝ բծախնդիր գերմանացու գլխավորությամբ, ննջարանները, կյանքն ըստ կարգացույցի, նոր միջավայրը, անծանոթ կարգերը:

Կյանքը պանսիոնում ընթանում եր տաղտկալի և միտքինակ: Որերը, հետո ամիսները և հուլյնիսկ տարիները (նա չերկու պանսիոններում մնաց մոտ յերեք տարի) անցնում ելին անգույն հաջորդականությամբ:

Այդ շրջանից միայն մի վառ և ուժեղ տպավորութիւնն է պահպանւել նրա մոտ: Նրա՝ պանսիոնում ապրելու վերջերին մոտ լույս տեսավ Մ. Ն. Զադու-կինի «Յուրի Միլոսլավսկին»: Այդ ճոճոան, միամիտ, ազգայնական-հայրենասիրական տենդենցով համակ-ված վեպը, սակայն, այն ժամանակ բացառիկ հաջողութիւն ունեւր: Պանսիոնի դաստիարակներէց մեկը յերեկոներն իր սաներին անգիր պատմում եր վեպի բովանդակութիւնը «ծայրից-ծայր»: Տղան անսովոր հափշտակվածութեամբ կլանում եր նրա պատմութիւնը և հետո կարող եր համարյա բառ առ բառ կրկնել այն: «Անկարելի յե պատկերացնել,—հետագայում գրում է Տուրգենեւ Ս. Տ. Ակսակովին, հիշելով այդ միջադե-պը,—այն կլանող և կլանված ուշադրութիւնը, վորով մենք բոլորս լսում եյինք: Մի անգամ յես վեր թռա և հարձակվեցի ծեծելու մի տղայի, վորը պատմվածքի կիսին ուզում եր խոսել»: Վեպը նրան «կատարելու-թյան հրաշք» եր թվում: Մի փոքր ավելի ուշ նա ծանոթացավ նաև վեպի հեղինակի հետ, վորն իր հոր բարեկամն եր և յերեսնական թվականներին հաճա-խակի նրա մոտ եր լինում: Մեծ եր նրա հիասթա-փութիւնը, յերբ նա նրա մեջ չգտավ վոչ մի վեհ բան, վոր աղգեր յերևակայութեան վրա: Նա տեսավ մի կարճահասակ, հաստ, կոմիկական մարդուկ, մի փոքր կռացած, տափակ գլխով, մի տեսակ քառակուսի դեմքով, մեծ ակնոցների տակ չուած աչքերով, կար-ճատես և բութ հայացքով, վոր տարորինակ կերպով թափահարում եր թեւերը, ոտարոտի, տնճոռնի և ծիծա-ղաշարժ մեկին:

1833 թ. աշնանը Տուրգենևը հաջողությամբ բռնեց Մոսկվայի համալսարանի մտնելու քննությունը և հապավ մորեգույն ոճիքով տարազասերթուկը: Նա դարձավ «բանասիրական ֆակուլտետի» ուսանող: Նրա տասնևհինգ տարին դեռ ևս չեր լրացել:

Նրա կյանքում դա մի նշանակալից դեպք էր:

Տուրգենևը կոխում եր Մոխովոյ փողոցի հին համալսարանական շենքի շեմքն առանց այն սրբազան սարսուռի, վորով այդ շենքն ելին մտել նրա հասակակիցներից վոմանք, որինակ՝ Գոնչարովը, վորը նրանից յերկու տարով շուտ եր վոտք դրել այդ շենքը:

Այդ ժամանակ Մոսկվայի համալսարանն իր ուսանողներին շատ գիտելիքներ տալ չեր կարող: Աչքի ընկնող պրոֆեսորներն այնտեղ հատ ու կենտ ելին: Նրանց մեծ մասը տարեց-տարի միևնույն հնացած դասընթացն ելին կարդում: Այնուամենայնիվ այն ժամանակվա յերիտասարդների ընդհանուր զարգացման մեջ Մոսկվայի համալսարանի դերը մեծ եր: «Համալսարանական դասախոսություններից մենք քիչ բան քաղեցինք և շատ բան ստացանք համալսարանական կյանքից, — հիշում եր Կոնստանտին Ակսակովը, վոր այդ ժամանակ սովորում եր այդտեղ: — Հասարակական-ուսանողական կյանքը և ընդհանուր զրույցը, վոր ամեն որ վերսկսվում եր, շատ ելին առաջ տանում առողջ յերիտասարդությանը»: «Դասախոսություններից և պրոֆեսորներից ավելի լսարանն ուսանողներին զարգացնում եր պատանի ընդհարումով, մըտքերի փոխանակությամբ, ընթերցանությամբ...» — հի-

շում և Մոսկվայի համալսարանի մասին մի ուրիշ
նշանավոր ոռոս մարդ՝ Գերցենը:

Առաջին կուրսում ավանդվող գիտությունները, — վոր
այստեղ գիմնազիական կուրսը կրկնելու նման մի
բան էր, — Տուրգենևին գրավել չեյին կարող: Բայց նա
հեռու մնաց նաև այն փիլիսոփայական և գրական
խմբակներից, վորոնք բնորոշ են յերեսունական թվա-
կանների Մոսկվայի համար: Հավանորեն, բարձր կուր-
սեր փոխադրվելուց հետո դրությունը կփոխվեր, բայց
1834 թ. ամառը Տուրգենևը տեղափոխվեց Պետերբուրգ:
Իվան Սերգեևիչը մտավ Պետերբուրգի համալսարանի
յերկրորդ կուրսը:

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳՈՒՄ

Տուրգենևի յերիտասարդությունը կապված է Պե-
տերբուրգի հետ, ինչպես վոր նրա մանկությունը՝
Սպասկոյեյի լայնարձակ տարածությունների հետ,
ինչպես պատանեկության տարիները փոշոտ Մոսկ-
վայի հետ: 1834 թվի ամառը Պետերբուրգ յեկավ «մի
տղա, համարյա մանուկ»: Չորս տարի հետո, թողնելով
այդ քաղաքը, փիլիսոփայության թեկնածու Իվան
Տուրգենևը սկսում էր հասակավոր մարդու «թափա-
ռումների տարիները»:

Այստեղ նա զգաց առաջին վիշտը: 1834 թ. հոկ-
տեմբերին մեռավ նրա հայրը:

Նրանց մեջ յերբեք մտերմություն չեր յեղել,
բայց տղան իր հորը սիրում էր և նրա հանդեպ հար-
գանքի զգացում էր տածում: Այդ վերաբերմունքը
դեպի հայրը լավ պատկերացված է «Առաջին սեր»
պատմվածքում:

Պետերբուրգի համալսարանն այժմն բանով հետ

եր մնում Մոսկվայի համալսարանից: Ուսանողներն այստեղ աչքի ելին ընկնում չափազանց ցածր ընդհանուր զարգացմամբ: Պրոֆեսորները հաճախ իրենց դասախոսութունները կարդում էին տպագրված դասագրքերով, պահանջելով, Վոր ուսանողներն առարկան անգիր սերտեն:

Պրոֆեսորների մեջ եր Գոգոլը: «Մեռյալ հոգիները» ապագա հեղինակն այստեղ պատմություն եր ավանդում: Յերեք դասախոսություններից յերկուսը նա անալյաման բաց եր թողնում: Ամբիոնի վրա յերեմվարով, նա չեր խոսում, այլ ինչ Վոր անլսելի բան եր շնչում, ուսանողներին ցույց եր տալիս փոքրիկ քանդականկարներ, Վոր Պաղեստինի տեսարաններն էին պատկերացնում, և շարունակ շփոթվում եր: Ուսանողները համոզված էին, Վոր պրոֆեսոր Գոգոլը և գրող Գոգոլը, „Вечера на хуторе близ Диканьки“-ի հայտնի հեղինակը իրար հետ ընդհանուր վոչինչ չունեն:

Պատանի Տուրգենևը համակրանքով եր վերաբերվում միայն Պ. Կ. Պլետնյովին՝ ուսաց գրականության պրոֆեսորին: Այդ բարեսիրտ մարդու գիտական բեռը նույնպես թեթե եր: Բայց նա աչքի յեր ընկնում «մաքուր և նուրբ ճաշակով... կարողանում եր իր ունկնդիրներին հաղորդել այն համակրանքները, Վորով ինքը համակված եր», և Պուշկինի բարեկամն եր:

Այս համալսարանում Տուրգենևի առաջադիմությունը խիստ միջակ եր՝ յերկուսներ պատմությունից, յերկուսներ և յերեքներ հին լեզուներից, յերեքներ աշխարհագրությունից և վիճակագրությունից և միշտ լավ

Թվանշաններ միայն ռուսաց բանահյուսությունից»,
փիլիսոփայությունից և աստվածաբանությունից:

Իսկ համալսարանական պատերից դուրս այլ եր-
Հին լեզուների դասատուի հետ միասին նա կարդում
էր Հորացիոսին, Տակիտոսին, Թուլիդիդեսին, Սոֆոկ-
լեսին և ուրիշ հին կլասիկներին: Նա ազահուլթյամբ
հսկայական քանակությամբ գրքեր էր կլանում: Պուշ-
կինը, վոր այդ ժամանակ դեռ ապրում էր և ստեղ-
ծագործում, նրա և նրա հասակակիցների համար «կի-
սաստվածի նման մի բան էր»: Այդ հասակակիցնե-
րից մեկը հետագայում այսպես է հիշում իր խոնար-
հումը Պուշկինի առաջ. «Յես այդ ժամանակ արբեցած
եյի՝ նրա պոեզիայի հմայքով. յես նրանով սըն-
վում եյի, ինչպես մոր կաթով. նրա վոտանավորն
ինձ հիացմունքի դող էր ազդում: Ինձ վերա, վորպես
բարերար անձրե, թափվում եյին նրա ստեղծագոր-
ծությունների տները...»— Այսպես էր գրում Գոնչա-
րովը իր ծերության ժամանակ: Յեւ միևնույնն զգում
էր պատանի Տուրգենևը:

Յերեսնական թվականները բնորոշ են ռուսական
ռոմանտիզմի ծաղկումով: Ազնվական ընթերցողների
լայն շրջաններում այդ դպրոցի յերկերը հսկայական
հաջողություն ունեյին: Ըստ իրենց գրական մանե-
րայի շինծու և փծուն յերկերի հեղինակ Մարլինսկու
անունը Պուշկինի հետ մի շարքի եյին դնում: «Մար-
լինսկին... ամենասիրված գրողի համբավ էր վայե-
լում... Կուլիդնիկի վրա նայում եյին հույսով և ակնա-
ծանքով... իսկ Բենեդիկտովին անգիր եյին սերտում»:

Յեւ ընդհանուր հափշտակվածությանը հարկ տա-
լով, պատանի Տուրգենևը «համբուրում էր Մարլինս-

կու անունը ամսագրի շապկի վրա» և «Գրանուսկու-
(Մոսկվայի համալսարանի ապագա հռչակավոր պրո-
ֆեսորի) հետ գրկված, լալիս եր Բենեդիկտովի վոտա-
նավորները գրքույկի վրա»:

ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՐՁԵՐ

Նոր եր Տուրգենևի տասնըյոթ տարին լրացել,
յերբ նա կարդաց ժան ժակ Ռուսսոյի «Խոստովանու-
թյունը»:

Այդ ընթերցանության արդյունքը յեղավ այն,
վոր նրա մեջ ևս ցանկություն հղացավ գրելու իր
սեփական խոստովանությունը:

«Յես ուզում եմ գրել բոլորն, ինչ վոր գիտեմ իմ
մասին, և իմ ամբողջ կյանքը: Ինչու համար եմ յես
այդ անում՝ կա յերկու պատճառ: Նախ՝ մոտերս կար-
դացի Les Confessions de J. J. Rousseau. Իմ մեջ միտք
հղացավ գրել և իմ խոստովանությունը: Յերկրորդ՝
գրելով իմ կյանքն այժմ, յես այդ տեսրակին՝ ձեռք
չեմ տա մինչև հիսուն տարեկան հասակս (յեթե այդ-
քան ապրեմ) և այն ժամանակ, հավանորեն, ինձ հա-
ճելի կլինի հիշել, թե յես ինչ եյի մտածում, ինչ եյի
յերադում այն ժամանակ, յերբ այս տողերը գրում
եյի ...»:

Դեռ մինչև այդ նա հափշտակությամբ կարդում
եր Շեքսպիրին և Բայրոնին: Բայրոնի «Մանֆրեդ»
վողբերգությունը գրել եր ումանտիկ տրամադրու-
թյուններով համակված պատանուն: Նրա ազդեցու-
թյան տակ նա գրեց մի չափածո ֆանտաստիկ դրա-

մա—«Ստենո» վերնագրով: Ավելի ուշ նա այդ դրամային տվեց չափազանց խիստ գնահատություն. դա մի «կատարյալ անհեթեթ գրվածք էր, Վորի մեջ մանկական անճարակությամբ արտահայտվում էր բայրոնյան «Մանֆրեդի» ստրկական նմանողությունը:

Այդ տարիներին Տուրգենևն սկսեց գրել վոտանավորներ:

Յերկու տարվա մեջ նա գրեց չերեք պոեմ և մոտ հարյուր մանր վոտանավորներ:

Նա դրանք վոչ վոքի չեր ցույց տալիս, նույնիսկ չեր մաքրագրում: Ասենք, ռւմ պիտի ցույց տար: Հո Վարվառա Պետրովնային չեր ցույց տալու, վոր անկասկած դեպի այդ գրվածքները կվերաբերվեր թերահավատությամբ: Մեծ չեղբորը պիտի ցույց տար, հրետավորի պրապորշիկին, վորի լեզվի ծայրին եյին միայն հրասանդներ, զորանոցներ, նժուզներ և զինվորների խստավարժություն:

Բայց համալսարանն ավարտելուց առաջ նա «Ստենոն» ցույց տվեց Պ. Ա. Պլիտնյովին, Նա բարեսրտորեն մատնանշեց դրամայի բոլոր թերությունները, «հայրաբար կշտամբելով» յերիտասարդ ուսանողին: Այնուամենայնիվ այդ ուրը նրա համար ուրախ ուր էր: Ականջներում յերկար ժամանակ հնչում էյին բարի Պյոտր Ալեքսանդրովիչի վերջին բառերը.

— Այնուամենայնիվ ձեր մեջ ինչ վոր բան կա:

Այդ բառերը նրան այնքան քաջալերեցին, վոր նա Պլիտնյովի մոտ տարավ մի քանի վոտանավորներ: Նրանցից յերկուսը նա տպագրեց „Современник“

ժողովում: Առաջինը («Յերեկո») սկսվում էր հե-
տեյալ տողերով.

В отлогих берегах реки дремали волны;
Прощальный блеск зари на небе догорал...

(Գետի զառիթափ ավերին նիրհում էյին ակիք-
ները.

Վերջալույսի հրաժեշտի շողը հանգչում էր յեր-
կնքում...)

Դրանք Տուրգենևի առաջին գլուխածքներն էյին,
վոր յերկացին մամուլում:

ՄԱՍՆ ՅԵՐԿՈՐԴ

Հ Ր Դ Ե Հ

1838 թ. մայիսին «Նիկողայ I» շոգենավի ճամբորդները մեջ, վոր իր սովորական ռեսան եր կատարում Պետերբուրգից դեպի գերմանական-Լյուբեկ քաղաքը, գտնվում եր բարձրահասակ, վայելչակազմ, լայնաթիկունք մի պատանի: Նա շրջապատի ուշադրութունն եր գրավում: Գրավում եր վոչ մեծ, մի քիչ տկարատես, յերկնագույն և բարի աչքերի մեղմ, յերազկոտ արտահայտութիւնը: Անախորժ կերպով ապշեցնում եր ձայնը, սուր բարձր կերկերող, նման կանացի ձայնի, վոր տարորինակ կերպով չեր ներդաշնակվում նրա մասսիվ կերպարանքին: Մուգ խարտյաշ մազերը շարունակ թափվում եյին ճակատին: Սովոր շարժումով նա ուղղում եր մազերի կամակոր փունջը:

Դա Տուրգենևն եր:

Նրա ճամպրուկի մեջն եր Պետերբուրգի համալսարանի փիլիսոփայութեան թեկնածուի աստիճանի դիպլոմը, վոր դրանից մի փոքր առաջ եր ստացել: Այնինչ նա գնում եր արտասահման ճուսումը լրաց-

նելու: Նա համոզված էր, վոր իսկական գիտության
աղբյուրը գտնվում է արտասահմանում, այնտեղ, ուր
այժմ նրան տանում էր Վերկոլայ I -ը, Շելլինգ և
Հեգել փիլիսոփաների հայրենիքը: Տանը չկար մի
այնպիսի բան, վոր նրան յետ պահեր: Նիկոլայան Ռու-
սաստանի մռայլ իրականությունը նրա մեջ զայ-
քույթ էր առաջացնում: Նա չէր ուզում դնալ ընդհա-
նուր հունով, տրորված ճանապարհով: Վոչ, նա մտա-
դիր էր գլխավոր նետվել «գերմանական ծովը»...

Յեվ ահա, մեկնելու նրա վաղուցվա յերազն իրա-
կանացավ: Բերլին, համալսարան, պարապմունքներն
հետաձգվում են մինչև աշուն, իսկ այժմ նրան սպա-
սում է ճանապարհորդությունը, — Հոենոս, Շվեյցարիա
և Հարավ... Իսկ վոր գլխավորն է՝ ազատություն...

Այդ բոլորից նրա գլուխը մի փոքր պտտվում էր:
Մեկնելը հեշտ չէր: Վարվառա Պետրոֆևան նրան
բաց թողնել չէր ուզում: Դժվարությամբ նա առավ
նրա համաձայնությունը: Բայց նա մեռնակ չէր դնում:
Վարվառա Պետրոֆևան նրա հետ ուղարկեց ճորտ դաս-
տիարակին: Դա Պորֆիրն էր, նրա՝ ճորտ բուժակը:
Նա Տուրգենևին մոտ էր մանկությունից, բայց ճա-
նապարհորդության մեջ նա բռն էր:

Շոգենավում Տուրգենևի համար ժամերն արագ
եյին թռչում: Նրան զբաղեցնում էր այն ամենը, ինչ
նա տեսնում էր իր շուրջը: Նա կլանված էր նոր
տպավորություններով: Նրա առաջ ծոփն էր, վորը
մինչ այդ նա չէր տեսել:

Նավարկության յերրորդ օրվա վերջին նավը հա-
մեմատաբար ավից հեռու չէր գտնվում: Գիշերը նա
պետք է ժամաներ Լյուբեկ: Յերեկոյան իվան Սեր-

գեներալը հուզվում էր: Նա մեկ տախտակամածն էր դուրս գալիս, մեկ վերադառնում կայուտան, վերջապես մտավ ճաշասրահը, վորտեղ ամեն ուր թղթախաղ էր լինում: Յերկու սեղանների վրա բանկ էյին նետում: Հնչում էր վոսկլին: Իր համար անսպասելի նա սեղանն ստեց և վերցրեց խաղաթղթերը, աչդախոյով խախտելով մեկնելուց առաջ Վարվառա Պետրովնային տված խոստումը: Երբեք խաղաթղթերին ձեռք չտալու մասին:

Բախտը նրան խսկույն ժպտաց: Նա խփում էր բոլոր քարտերը: Նրա մոտ դարաված վոսկու փայլուն կույտերն աճում էին: Նա արդեն սկսեց մտածել, վոր իր համար հարստություն կդիզի, Երբ հանկարծ սրընթաց ներս ընկավ մի տիկին և խելագար ձայնով կանչելով. «Հրդեհ», ուշադնաց ընկավ բազմոցի վրա:

Մոռանալով փողերը, դեն շարտելով խաղաթղթերը, խաղացողները վեր ցատկեցին սեղանից և, ուշք չդարձնելով ուշաթափ տիկնոջ վրա, սայթաքելով ու իրար հրմշտելով, նետվեցին դեպի դռները: Վոսկին սահում և ընկնում էր սեղանից վայր, թղթադրամները թափված էյին հատակին, աթոռները շուռ Եկան—վոչ վոք դրա վրա ուշադրություն չդարձրեց: Դահլիճում արդեն ծխի հոտն զգացվում էր, և միայն խաղով տարված վոչ վոք այդ չէր նկատել:

Գիշերվա ժամը տասներկուան էր: Մինչև ափը մնում էր մեկ մղոն: Նավը քնած էր: Արթուն էյին միայն խաղամուկները դահլիճում: Հանկարծակի տագնապն արթնացրեց բոլորին: Ճամբորդները նետվեցին դեպի տախտակամած: Շատերը դուրս թռան համարյա մերկ:

Ծխի յերկու հսկայական սյուն, իր միջից դուրս
թռչող կայծերով, բարձրանում եյին խողովակի յեր-
կու կողմերից: Բոցը դուրս եր նետվում զանազան
տեղերից, կրակե սյուներով ճեղքելով խավարը: Նավի
կուրսը կտրուկ փոխեցին՝ ուղղելով այն դեպի ավա:
Ձեռքի խողովակներով կրակի վրա ջուր եյին լցնում:
Մակայն, ջրի բարակ հոսանքներն անզոր եյին փո-
թորկվող կրակի դեմ: Բոցը հաղթում եր: Հրդեհով
բռնված տարածութունը մեծանում եր: Մարդիկ վեր-
կություն վորոնելով, տախտակամածով վազում եյին
դեռ ու դեն: Խուճապով բռնված նրանք իրենց արարք-
ներին հաշիվ չեյին տալիս:

Խաղասեղանից դուրս թռչելով, Տուրգենևը վախե-
ցած հետևեց մյուսներին: Անցնելով ծխով լի սան-
դուխքը, նա սրընթաց դուրս թռավ տախտակամած:
Այստեղ ծուխը, բոցը, իրարանցումը և շվարածու-
թյունը, աղաղակներն ու ճիչերը, անկարգ դեռ ու
դեն ընկնող ամբոխը խորապես ցնցեցին նրան: Այն
միտքը, թե իրեն մահացու վտանգ և սպառնում, վոր
մահը մոտ և, նրան շանթահար եր արել: Նա դողդո-
ղում եր ինչպես ցրտահար: Պետք եր մի բան անել,
փրկություն վորոնել իսկույն և չեթ, առանց հապա-
ղելու: Նա մարդկանց հրելով, վազեց տախտակամա-
ծով, առանց իրեն հաշիվ տալու, թե ինչու: Հասնե-
լով նավախեղին, նա չգիտես ինչու վճռեց, վոր ան-
հրաժեշտ և իսկույն վերադառնալ և, դժվարությամբ
իր համար ճանապարհ բանալով, վազեց յետ: Նա
ուզում եր գանգատվել, ասել այն, ինչ վոր կուտակ-
վել եր սրտում: Տեսնելով մի ծանոթ ճամբորդի, նա
մարդկանց միջով մոտեցավ նրան և հուսահատ ձայ-

նով գոռաց. «Mourir si jeune!»¹, բայց եւ չշարունակեց: Նրա միտքն աշխատում էր մի ուղղութեամբ, նա հիշեց, վոր կանգ առնելու ժամանակ չունի, վոր նրան անհրաժեշտ է, թե ինչու ինքն եւ չգիտեր, առաջ շարժվել: Նրա վրա ուշադրութեամբ դարձրին: Մի քանի գլուխներ շուռ յեկան նրա կողմը: Մթութեան մեջ շատերը նրան ճանաչեցին: Մի տեղ, վորտեղ իրարանցումն առանձնապէս մեծ էր, ստիպված յեղավ կանգ առնել: Հանկարծ բոցի բարձր նետված սլունը նրան կատարյալ հուսահատութեան մատնեց: Հիմա նրան թվում էր, վոր փրկութեան վոչ մի հույս այլևս չկա:

Այդ բոլորին նա տեսավ իր մոտով անցնող նավաստուն: Լապտերի լույսն ընկավ նավաստու վրա, և ի վան Սերգեևիչը տեսավ նրա յեռանդուն անխռով դեմքը: Այդ մարդու հանգստութեան և իր սեփական հոգու խռովութեան, չորս կողմը տիրող իրարանցման միջև այդ խիստ կոնտրաստը նրան ապշեցրեց: Միտք ծագեց, թե այդ մարդը կարող է իրեն փրկել: Առանց մտածելու նա նետվեց նավաստու յետևից: Բռնելով նրա թևը, շրջապատողների վրա ուշադրութեամբ չդարձրենելով, — նրան թվում էր, թե հիմա նրա բախտը կվորոշվի, — նա ասաց շնչակտուր, հուզմունքից ընդհատվող ձայնով.

— Տասը հազար... տասը հազար ռուբլի... մայրիկս ձեզ կվճարի, չեթե ինձ փրկեք:

Նավաստին նրա խոսքերի վրա վոչ մի ուշադրութեամբ չդարձրեց: Չպատասխանելով նրան, նավաստին

¹ Մեռնել այսպէս յերիտասարդ:

ազատեց իր թեւը և անհետացավ, թողնելով նրան կատարյալ շվարած դրության մեջ:

Հուլյսը խորտակվեց: Նա միանգամից թուլացավ: Դիմադրել այլևս չեր կարող: Նա այժմ այնպիսի վիճակի մեջ ընկավ, վորով միայն կարող եր խոնարհությամբ սպասել: Հասնելով մինչև արտաքին սանդուխքները, նա նստեց վերջին աստիճաններից մեկի վրա: Նա կարծես դարձել եր անդգա:

Մինչ այդ բոցն ամբողջ նավը բռնել եր Ճամբորդները խռնվել հչին նավացուռլի վրա: Խուճապն աճում եր: Յերեք մարդ նետվեցին ջուրը: Նրանք բոլորը խեղդվեցին: Նավը հանկարծ կանգնեց: Նա ծանծղուտի վրա յեր: Պայծառորեն բոցավառված, նա կանգնած եր ափից հաչուր քայլի վրա:

Տուրգենևը հանկարծ տեսավ ափի ժայռերը: Հըրգեհով լուսավորված՝ նրանք պարզ յերևում ելին: Դացամաքն եր... Մի հսկայական ուրախություն համակեց նրան: Փրկությունը մտտ եր: Սկսեցին իջեցնել մակույկները: Ճամբորդներին տանելով, նրանք արագ վազվզում ելին վառվող նավի և ափի միջև:

Ցամաք յելնելով, Տուրգենևն իրեն մոլորված եր զգում: Յերեք ուր ծովի վրա գտնվելուց հետո, նրան թվում եր, թե իր վրտների տակ գետինը տարուրերվում ե: Նա զգում եր ինչ վոր թուլություն: Նրա առաջ պարզ պատկերանում եր շոգենավի վրա ունեցած իր բոլոր ապրումները: Միայն այժմ յերևան յեկավ իր վարմունքի խղճալիության գիտակցությունը: Նա այժմ գիտակցում եր, վոր իրեն կորցրել եր և, վոր ամենից վատն եր, այդ նկատվել եր: Պորֆիրին հետևում եր նրան: Գյուղ չհասած նրանք հանդիպե-

ցին դույզ ձիեր լծած սայլակով մի գյուղացու: Մի քանի բոսիկից նրանք արդեն սլանում էին Լյուբեկի ճանապարհով:

Լուսարացին նրանք մտան քաղաք, Դեռ կիսամուկ էր:

Քաղաքը քնած էր:

Թխկթխկացնելով դատարկ փողոցներով՝ սայլակը կանգ առավ «Stadt Hamburg»¹ հյուրանոցի առաջ: Իվան Սերգեևիչը գլխապատառ ներս ընկավ տուն: Մոտեցավ հայելուն: Տուրգենևն ապշեց: Նրան նայում էր նիհար, վտիտ, սուր գծերով, ցեխով կեղտոտված մի դեմք: Յերկար քիթ, ներս ընկած ալոթեր, Բաց մազերը զգալիված էին և անկարգ: Վտաքերը՝ ցեխի մի կույտ: Չորացած ցեխը պատել էր շալվարը ծընկնեցից վեր: Մահու չափ հոգնածությունից մարմինը նվում էր:

ՃԱՆՍՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ

«Չարագործ, դու, վորպես կառավարու-
թյան կողմից ուղարկված սուրհանդակ,
սլանում ես դեպի Բյուտը 2, իսկ հըր
և քո Բյուտը...»

Վ. Պ. ՏՈՒՐԳԵՆԵՎԱՅԻ ՆԱՄԱԿԻՑ

Իվան Սերգեևիչին ուղևորելուց հետո, Վարվառա Պետրովնան ես հեռացավ Պետերբուրգից, նա ուղե-
վորվեց Սպասսկոյե Գնում էին ամբողջ տնով, մի քանի կառքերով: Առջևից՝ հսկայական ծածկակառքով

¹ «Քաղաք Համբուրգ»:

² Բյուտ—ֆրանսերեն

«but» (բյու) բառից—նպատակ:

ինքը Վարվառա Պետրոֆյան և նրա յերկու սանուհի-
ները՝ Bibi-ն և Մավրան: Կույասկայով՝ դաստիարակ-
չուհին և գլխավոր կամեր-ֆրեյլինան: Ծածկասա-
յով՝ ազախիները: Յերկար ճանապարհ պիտի կտրե-
լին: Կույասկան և ծածկասայլը լիքն էյին ճամպրուկ-
ներով, սնդուկներով, ճամպարկղներով, ամեն ձեի
արկղիկներով, ծանրաբեռնած ելին զանազան բարիք-
ներով:

Մոսկվայում Վարվառա Պետրոֆյային սպասում էր
իվան Սերգեևիչի համակը Լյուբեկից: Նա հաղորդում
էր նավի հրդեհը: Վարվառա Պետրոֆյան ուշաթափ-
վեց: Կատարելով գոհարանական մաղթանք, շարունա-
կեցին իրենց ուղին Մցենսկ տանող փոստային ճա-
նապարհով:

Սպասկոյեցում նրան նորից համակ էր սպա-
սում՝ Համբուրգից:

Այժմ Սպասկոյեցի մեծ տան ամբողջ կյանքը
բնորոշվում էր վոչ թե տոներով և լի որերով, վոչ
թե պասերով, դաշտային աշխատանքներով և հյուրերի
գալուստով, այլ Վանիչկայից ստացված համակներով:
«Պա այն ժամանակ էր, չերբ Վանիչկայից յեկավ
կարմրակապույտ համակը», ասում էր Վարվառա Պետ-
րոֆյան: Նա հրամայում էր իրեն զրիլ զանազանա-
գույն թղթերի վրա՝ յերկնագույն, կարմրակապույտ,
կանաչ, սպիտակ, և ինքն ել հուլնն էր անում:
Փոստը Մցենսկից բերում էլին շաբաթ որերը: Շա-
բաթվա մնացած որերը հոսում էլին ձանձրալի «միա-
պաղաղության մեջ»: Նա շատ էր տխրում իր սիրե-
լիից բաժան ապրելով:

Համբուրգյան համակից հետո իսկույն և չեթ նրան

սպասում եր սյուրպրիզ. փոստից բերած ծանրոցի մեջ իվան Սերգեևիչի ջրաներկով պատրաստած դիմանկարն եր: Վանիչկան, կարծես կենդանի, կանգնեց նրա առաջ: «Դա ինձ համար աշնպիսի հաճելի սյուրպրիզ եր,—գրում եր նա իր պատասխանում,—վորպիսին յես յերբեք չեյի զգացել... Յես յերբեք չեյի յերեւակայում, թե փոքրիկ մարդու պատկերը կարող ե ինձ աշնպիսի հաճույք պատճառել... աշնքան լավ ե, աշնքան նման...»:

Իսկ փոքրիկ մարդը ճանապարհորդում եր: Մայրը նամակներով հետևում եր նրա մարշրուտին, զինվելով ուղեցույցով, վորով մի ժամանակ ճանապարհորդում եր ինքը:

Ահա նա Հռենոսի վրա յե... «Գրում ես թե հիանում եյիր Հռենոսով,—արձագանքում ե նա:—Ճանապարհորդությունն իմ կյանքի չերազն ե յեղել, և յերբ Շաֆհաուզենում յես տեսա Հռենոսը, վազելով բարձրացա սարը և ավազանից խմեցի մաքուր սառցային ջուրը... Վճրտեղ ես դու հիմա...»:

Իսկ նա մի քաղաքից մյուսն եր շտապում... Ֆրանֆուրտ, Եմս, Հռենոսյան քաղաքներ՝ Կորլենց, Բիրբրիխ, Մաչնց, Վիսբադեն: Ճանապարհորդելու ծառավը նա ժառանգել եր մորից: Մայրն ավելի շատ սիրում եր հենց ճամբորդական նկարագրություններ կարգալ: Ահա նա արդեն Հոլանդիայի քաղաքներումն ե: Ահա Ստրասբուրգումն ե, ուղարկում ե Ստրասբուրգի տաճարի զանգակատան վոգելորված նկարագրությունը: Բայց Վարվառա Պետրովյան անբավական ե նրա նամակներից. «Հավատա ինձ, հոգիս, վոր ինձ համար ավելի հետաքրքիր ե կարգալ քո զգացմունք-

ները, քան թե քո մտքերը, դու ամենից քիչ քո մասին ես դրում, և յես պատրաստ եմ քո մասին հարցընելու, թե այդ դիտելու արժանի քաղաքներում արդյոք իմ իվանին չէ՞ս տեսել: Չե՞ս հանդիպել արդյոք վորևե տեղ Jonatdhan¹ մի խոսքով Parlez moi plus de gens que des lieux»²:

Իսկ նա արդեն շտապում էր Շվեյցարիա... Բերն, Յուրգֆրաու, Տուն... Լեռները, վոր նա յերբեք չէր տեսել, դարավոր ձյունով ծածկված գագաթները դարձնում էին նրան, տափաստանի բնակչին, վոր սովոր էր հարթ, անծայրածիր տարածություններին, կտրտված գետերով և ձորակներով: Նա այստեղից ավելի հեռուն գետի նոր քաղաքներ, նոր յերկրներ չէր ձգում: Նա ցանկանում էր այստեղ յերկար մնալ: Նա իր համար գնեց բլուզ, պաշուսակ ու գավազան և, Պորֆիրիին թողնելով վորևե քաղաքում, վորտքով ճանապարհվում էր լեռները: Մի քանի ուր թափառելով, նա վերադառնում էր հոգնած ու փոշոտված, բայց ուրախ և առույգ:

Սպասակոչից յեկած նամակները թվում էին մի ուրիշ աշխարհից ստացված լուրեր. «Մենք չենք հավաքել խոտի մի յերրորդ մասն անգամ,—գրում էր Վարվառա Պետրոֆյան,—ամբողջը փտել էր չքաղած, հաճարն այնպես է խճճվել, վոր վախենում են՝ կարո՞ղ են հնձել, թե վոչ, ամբողջովին սևացել է, և ամբողջովին դատարկ... Աստծուն բարկացրել ենք...»

¹ Իվանին.

² Ասացեք ինձ ավելի շատ մարդկանց մասին, քան թե քաղաքների:

վսկ վորս ենք անում ավելի, քան յերբեկցես Վարձեմ
ենք յերկու վորսորդներ, մեկը կրոմից, մյուսն անց-
յալ տարվանն ե, վորին ուղում եմ գնել քեզ համար...
Նրանք վորս շատ են բերում, բայց ուտող չկա... Քո
Նապոլը շատ ե նիհարել, բայց հավանորեն լավ շուն
կղառնա, հորը շատ ե հիշեցնում: Միայն չեմ կարող
փայփայել, շատ ե թքոտ»:

Արթնանալով կարմիր կզմինդրով ծածկված իր
փայտյա տնակում, նա ամեն առավոտ պատուհանից
տեսնում եր մառախուղով պատած հսկայական ձյու-
նապատ գազաթներ: Մոտենում եր աշունը: Շուտով
պարապմունքները վերսկսվելու եյին Բերլինի հա-
մալսարանում: Վարվառա Պետրովնան այժմ բարկա-
ցած նամակներ եր գրում: Նա իր Վանիչկայից դոհ
չեր: Նա փող շատ եր ծախսում: Նա նրան հանդիմա-
նում եր շռայլելու համար: Նամակները լի են հան-
դիմանանքներով: Քինչլիս եյին պետք լեռների, քա-
ղաքների և այլն քո տված նկարագրությունները,—
յես բոլորը տեսել եմ և կարգացել եմ քո նկարա-
գրությունից ավելի լավերը: Դու ինձ չես գրում այն,
ինչ վոր հարկավոր ե. լեռների նկարագրության փո-
խարեն, ամեն մի ծախսածդ կոպեկի նկարագրությու-
նը, յես mamam, արել եմ այս և այս, և մինչև այսօր
մնացել ե իմ դրամապանակում այսքան, իսկ հետո և
նորից՝ կանգ առնելով, հաշվելով և նորից նույնը.
mamam, հիմա մոտս այսքան փող ե մնացել:—Վոչ, դու
մեկնելուդ մոմենտից խենթի պես ես վարվել: Դու
ինձ հուսախաբ արիր, յես, իսկապես, հիմարություն
արի, վոր թույլ տվի այդքան ջահելին մեկնել ար-
տասահման:—Յես մեղավոր եմ, վոր քեզ տվի Պոր-

Ֆիրիին, վորին դու ծառայի փոխարեն քեզ կամպա-
նյոն դարձրիր... Դու չես գնացել աշխարհ—աշխարհ
թափառելու, այլ սովորելու, լինչ... Շուայլել սովո-
րել... Ո՛ր, դրա համար Ռուսաստանից գնալու կարիք
չկար»:

Նորից յերևացին նոր քաղաքներ, նոր յերկրներ:
Ահա Մյունխենը, Բավարիայի սիրտը, մի գեղեցիկ
քաղաք իր գոթական տաճարներով և հին ռատուշա-
յով, ահա և, Բերլինից բոլորովին մոտիկ, խաղաղ
Դրեզդենը, սաքսոնական պետութեան մայրաքաղաքը:

Վարվառա Պետրովնան ուրախ եր, վոր Վանիչ-
կան հեռացաւ Շվեյցարիայից, նա միշտ վախենում
էր, թե իր ճանապարհորդութեանների ժամանակ Վա-
նիչկան հանկարծ սարերից չգլորվի, չընկնի անդուն-
դը: Այն ուր, յերբ նրանից համակ ստացաւ Մյուն-
խենից, նա հանգիստ քնեց: Նա չեթաղում տեսաւ, թե
Վանիչկան վերադառնում է Ռուսաստան: Ահա նա
փոստային սալակով արագ դալիս է դարավոր ծառե-
քով ծածկված լայն ու հարթ բավարական ճանապար-
հով: Վանիչկան նիհար է ու դժգույն: Վորքան նա
նիհարել է ոտար յերկրներում: Նրա կողքին է հաստ
Պորֆիրին: Փոստատարը յերկնագույն կուրտկայով,
փայլուն կոճակներով, յեղջերափողը լանջագոտու վը-
րա, յերկար խարաղանով մտրակում է ձիերին: Ահա
նա յեղջերափողը տարաւ շրթունքներին և նվագեց:
Նա արթնացաւ: Լուսանում էր: Պատուհանների թան-
ձրը վարագույրների միջից սկսեց թափանցել ցերեկ-
վա լույսը: Յեղջերափողերի ձայներն իրոք լսվում են:
այդ հովիվն է Սպասակոյեյի կովերին արոտավայր
կանչում: Նրա կողքին, փոքրիկ սեղանի վրա ճարճա-

տում և թշուում եր գիշերային ճրագը: Դունյաշան
քարձրածայն խումփում եր:

ԲԵՐԼԻՆ

«Դու վերցապես Բերլինումն
ես, իմ իվան...»

Վ. Պ. ՏՈՒՐԳԵՆԵՎԱՅԻ ՆԱՄԱԿԻՑ:

Սրանից հարյուր տարի առաջ պրուսական մայ-
րաքաղաքը շատ քիչ եր նմանվում մայրաքաղաքային
կենտրոնի: Այստեղ ամեն ինչ ավելի շուտ գավառա-
կան քաղաք եր հիշեցնում: Խաղաղ բյուրգերներն
այստեղ չափած — ձեված կյանք եյին վարում: Այս քա-
ղաքում արթնանում եյին առավոտյան ժամը 6-ին,
ճաշում եյին ցերեկվա ժամը 2-ին և պառկում եյին
քնելու հավերից շուտ: Յերեկոյան ժամը տասին «գա-
տարկ փողոցներով թափառում եյին միայն մեկան-
խուլիկ և գարեջրով ծանրաբեռնված գիշերապահները,
և լորեկ անզուսպ ու հարբած գերմանացի գալիս եր
«Տիրգարտենից» և Բրանդենբուրգյան դռների մոտ
խնամքով հանդցնում իր ծխախոտը, վորովհետև «ո-
րենքի առաջ պապանձվում եր»:

Այդ քաղաքը, վորտեղ քաղքենիներն աղոտ ու
գորշ կյանք եյին վարում, գիտական լուրջ կենտրոն
եր: Բերլինի համալսարանի ամբիոնի համար ինքը՝
Հեգելը, հռչակավոր գերմանական փիլիսոփան, թո-
ղեց Հայդեկրեքի հին համալսարանը:

Յերեսնական թվականների վերջին նա այլևս
չկար: Յերեսուն և մեկ թվին նա մեռավ խորերայից:
Հեգելականութունն այստեղ մշակում եյին նրա ա-
շակերտներն ու հետևորդները: Վորքան այս համա-

լսարանը նման չէր Պետերբուրգի համալսարանին: Ամբիոնները դրավում էին պատկառելի գիտնականներ՝ համալսարանը հպարտանում էր մի շարք խոշոր անուններով: Լսարանները լեփ լեցուն էին — դասախոսություններին դալիս էին վոչ միայն ուսանողները, այլ և կողմնակի հասարակություն, աստիճանավորներ, սպաներ, նույնիսկ տիկիներ: Վերջապես, ունկնդիրները խանդավառ վերաբերմունք ունեյին դեպի պրոֆեսորների դասախոսությունները: Պրոֆեսորով հիացած ուսանողները դալիս, հավաքվում էին նրա պատուհանի տակ յերաժիշտներով և, ուվերտյուրայից հետո, ի պատիվ գիտության, համալսարանի և ուսուցչի՝ յերգեր էին յերգում: Պրոֆեսորը շնորհակալություն էր հայտնում մատուցած պատվի համար:

Տուրգենևը լսում էր դասախոսություններ լատինական հնությունների մասին պրոֆեսոր Կումպուտից, հունական գրականության պատմությունը Բոկից, պատմությունը պրոֆեսոր Ռանկեյից և, վերջապես, այն առարկան, վորը նրա համար ֆնացած բոլոր առարկաներից ամենակարևորն էր, հեգելյան փիլիսոփայությունը:

Հեգելով տարվելը բնորոշ էր յերեսնական թվականների ուս առաջավոր յերիտասարդության համար: Հեգելն իշխում էր մտքերին: «Հեգելի տրամաբանության բոլոր յերեք մասերում, եստետիկայի յերկու մասերում, ենցիկլոպեդիայում և այլն չկար վոչ մի պարագրաֆ, — հիշում է Գերցենը, — վորը մեր փիլիսոփաները չգրավելին մի քանի գիշերվա կատաղի վիճաբանություններով: Միմյանց սիրող մարդիկ բա-

ժանվում էյին շաբաթներով, չհամաձայնելով գրավող վոգու բնորոշման, ընդունելով վորպես վիրավորանք կարծիքները աբսոլյուտ անհատի և նրա իր համար կեցության մասին: Բերլինում և գերմանական փիլիսոփայության մյուս նահանգական ու գավառական քաղաքներում լույս տեսնող բոլոր ամենաչնչին բլոշյուրները, վորտեղ միայն հիշատակվում էր Հեգելի անունը, դուրս էյին գրվում, կարդացվում էյին մինչև վերջին ծակ ու ծուկը, մինչև բծերը, մինչև միքանի որում թերթիկների թափվելը»:

Հեգելյան փիլիսոփայությունն ավանդում էր յերիտասարդ պրոֆեսոր Վերդերը: Նա վոգեվորությամբ մեկնաբանում էր իր ուսուցչի տրամաբանությունը, իր ճառը խճողելով Գեոթեյի «Փառևտրի» յերկրորդ մասից առած ցիտատներով: Նա գիտությանը նվիրված մի գիտնական էր, բացառիկ մաքուր մարդ, բայց յերեխայի նման միամիտ: Ամբողջ աշխարհին «նա նայում էր, վորպես իր կալվածքի վրա,— ասում էր նրա աշակերտներից մեկը,— վորտեղ բարի մարդիկ նրա համար շարունակ սյուրպրիզներ էյին պատրաստում»: Նրա դասախոսություններն ուսանողները հիացմունքով էյին լսում: Տուրգենևի հիշողության մեջ յերկար տարիներ մնացին գիշերային սերենադները, վոր ուսանողները սարքում էյին Վերդերի պատահանների տակ, նրա ճառերը, ուսանողների արցունքներն ու աղաչանքները...

Պետերբուրգի համալսարանի թեկնածուն ուրախությամբ դարձավ Բերլինի ուսանող: Նրա որն ամբողջովին զբաղված էր, Համալսարան՝ դասախոսությունների պետք էր գնալ և՛ առավոտյան, և՛ ճաշից

հետո Դասախոսություններից հետո պետք եր լուրջ աշխատել: «Ձեզ տարրորինակ կթվա,— գրում եք մի ուրիշ ուղև ուսանող, Ստանկևիչը,— վոր մենք, Բերլին հասնելով, չենք ոգտագործում նրա բոլոր պահանջները: Բայց Վերդերն ու Ռանկեն յերկու այնպիսի գանձեր են, վորոնց վրա մենք ստիպված ենք արջուն քրտինք թափել, վորովհետև պարասել՝ չի նշանակում միայն դասախոսություններին հաճախել... մենք ստիպված ենք խորհել տրամաբանության վերա, կարգալ Դեկարտին, Լեյբնիցին, Ֆիխտեին և այլն:— Իսկ նոր պատմության վրա: Կարգալ աղբյուրները ...» Տուրգենևն ստիպված եր սերտել նաև լատիներեն և հունարեն քերականությունները: Պարզվեց, վոր նա քերականությունները վատ գիտեր: Միաժամանակ նա ուղղում էր գիտել Բերլինի կյանքի բոլոր խորշերը: Առավոտը՝ մտնել Կրանցլերի հրուշակարանը սուրճ խմելու և լրագիր կարդալու: Յեբբեմն՝ ձիով զբոսնել Տիրգարտենով, այդ խիտ և ուղիղ ծառուղիներով գեղեցիկ պարտեզով: Յերեկոյան՝ թատրոն:

Համալսարան պետք ե շտապել վաղ առավոտյան: Դասախոսություններն սկսվում եյին ժամը ութին: Որն սկսվում եր «Տրամաբանությամբ»: Որերն անցնում եյին անսովոր արագությամբ:

Նա գլխովին սուզվեց նոր կյանքի մեջ: Մյենսկի փոստում Բերլինից նամակներն ավելի ու ավելի ուշ — ուշ եյին ստացվում: Տուն նամակ գրելու ժամանակ չկար: Նրա գնած գունավոր թղթին համարյա ձեռք չեր տված: «Յերեք շաբաթ ե յես քե-

զանից նամակ չեմ ստացել, mon cher Jean¹, — գրում էր Վարվառա Պետրովնան: — Նամակներ չկան... Ձեզրեւ, պրծալ գնաց: Իսկ յես տանջվիցի մտածելով... Վանիչկան ճամբորդելիս ճանապարհին ել կանոնավոր գրում էր — իսկ հիմա, ինչը կարող էր նրան հետ պահել. և Ա՛խ... ու վա՛խ... Իսկ ինձ համար հոգոցներն սպանիչ են: Յես կարգադրեցի գրել Պորֆիրին, և հիմա ել նորից կըլնում եմ, իմ տիրական ըռնակալական հրամանը: — Դու կարող ես և չգրել... Բայց, դու պետք է Պորֆիրին ասես — այս փոստին յես մայրիկին նամակ չեմ գրում: — Այն ժամանակ Պորֆիրին վերցնում է թուղթն ու գրիչը... Կարծեմ, բավականին ներողամիտ եմ: Բայց, — այն փոստը, յերբ յերկուսդ ել բաց կթողնեք, յես Նիկոլաշկային անպաշտան կձողկեմ: Խղճում եմ նրան, իսկ շատ սիրուն և լավ տղա չե... Ինչ արած, խեղճ տղան պիտի քաշի... Տեսեք չստիպեք ինձ այդպիսի անարդարություն անելու...»

Բայց այդ ձմեռը Նիկոլաշկան պետք է վր բավականին ծեծ կերած լիներ:

Իրենց ուսումը լրացնելու համար «փիլիսոփաների և բանաստեղծների» յերկիրը յեկած ուսաների մեջ յերեք հոգի ելին աչքի ընկնում և իրենց վրա դարձնում շրջապատի ուշադրությունները: Դրանք էյին Նեվերովը, Գրանովսկին և Ստանկևիչը: Նրանք իրարից անբաժան էյին:

Գրանովսկուն Տուրգենևը ճանաչում էր դեռ ևս Պետերբուրգում: Նա բարձր կուրսումն էր, յերբ Տուր-

1 Իմ թանկագին Իվան

գեննը առաջին տարին եր այնտեղ, Նրանք Պետեր-
բուրգում ուշ — ուշ եյին տեսնվում, բայց ամեն մի
տեսակցություն նրա հետ խորը տպավորություն եր
թողնում: Այժմ Տուրգենևը հիշեց պետերբուրգյան
հանդիպումները: Մանավանդ մեկն առանձնապես մնա-
ցել եր նրա հիշողության մեջ: Դա տեղի ունեցավ
մի մութ ձմեռային յերեկո: Մի մեծ և դատարկ սեն-
յակում, խախուտ սեղանի շուրջը նստած, վորի վրա
ռետեկիքի փոխարեն ջրամանով ջուր եր դրված և մի
բանկա մուրաբա, Գրանովսկին նրա համար կարգում
եր հատվածներ իր «Յառուտ» դրամաչից: Այդ մար-
դուց բուրում եր ինչ վոր վեհ — մաքուր բան:

Բերլինում նրանք չմտերմացան:

Դա Տուրգենևին չեր դարձացնում: Նա իրեն
Գրանովսկու հետ բարեկամանալու արժան չեր հա-
մարում: Պետերբուրգի համալսարանի այդ թեկնա-
ծուի և Բերլինի ուսանողի մեջ նախկին Վանիչկաչից
դեռ ևս շատ բան եր մնացել, վորին իր աղմկալից
զվարճությունների համար Վարվառա Պետրովնան
խիստ պատժում եր:

Գրանովսկուն Ստանկևիչի հետ կապում եր ջերմ
բարեկամությունը: Ստանկևիչն ավարտում եր Մոս-
կվայի համալսարանը, յերբ Տուրգենևն առաջին կուր-
սումն եր: Նրանք այն ժամանակ հաղիվ ծանոթ եյին:
Նա այն հազվադէպ մարդկանցից եր, վորոնք շըր-
ջապատողների վրա ազնվացնող և վսեմացնող ազդե-
ցություն են թողնում: Մոսկվայում նրա շուրջը
խմբվում եյին մարդիկ, վորոնց վիճակված եր ոռոս
հառարակական զարգացման պատմության յեջ հսկա-
յական դեր խաղալ: Ստանկևիչի խմբակի մեջ մըտ-

նում ելին՝ Բելինսկին, Բակունինը, Գրանովսկին, Ակսակովը և Բոտկինը:

Տուրգենևը հիացմունքով եր նայում Ստանկևիչին, վորն այս ձմեռվա ընթացքում նրա վրա «բարեհաճ ուշադրություն չեր դարձնում»: «Անկարելի ե բառերով նկարագրել, թե նա ինչպիսի հարգանք, համարյա յերկյուղածություն եր ներշնչում դեպի իրեն»: Նրա ներկայությունը նա «իր սեփական անարժանություն և կեղծության ներքին գիտակցությունից» ինչ վոր յերկյուղ եր դգում:

Նեվերովը, Գրանովսկին և Ստանկևիչը յերեկո-ները հաճախ անց ելին կացնում Ֆրոլովների ուսական ընտանիքում: Յերբեմն այստեղ լինում եր նաև Տուրգենևը: Այս տանը հաճախակի հյուր ելին լինում Բերլինի ինտելիգենցիայի նշանավոր ներկայացուցիչները: Այստեղ լինում ելին Վերդերն ու Վարնդագեն Փոն-Ենդեն՝ քննադատ, Պուշկինի գնահատողն ու յերկրպագուն: Տուրգենևն այստեղ հանդիպում եր Բեռլինա Փոն-Առնիմին, վորը հայտնի յեր ծերունի Գյոթեյի հետ ունեցած իր նամակագրությունը: Այստեղ լինում եր և հռչակավոր գիտնական Հումբոլդտը, վորն այն ժամանակ յոթանասուն տարեկան ծերունի յեր, Նրանց բոլորին գրավում եր տան տիրուհին: Նա մի կին եր, վոր նուրբ միտք ու յեքեկի կրթությունը միացնում եր սրտի պարզության և անսովոր ջերմության, դեպի մարդիկ ունեցած ուշադրության և ներողամտության հետ: Նրա բարերար ազդեցությունն զգում ելին բոլոր շրջապատողները: Տուրգենևն այստեղ գալիս եր «բերանը բաց լսելու և լսելու համար»: Ուշ գիշերով, յերբ գերմանացի հյուրերը ցրվում ելին, խոսակցությունը դառ-

նուժ եր ոռւսական ցալոտ թեմաներին: Խոսում ե
 յին ոռւսական կյանքի ամենածանր չարիքի՝ ճորտա-
 տիրական իրավունքի մասին: Հաճախ խոսքը դառ-
 նում եր «ժողովրդական ներկայացուցչության առա-
 վելութուններին», «ամեն տեսակի պետական գործու-
 նեյությանը մասնակցելու իրավունք ունենալու» մա-
 սին: Տուրգենին ազահոությամբ լսում եր այդ խո-
 սակցութունները: Նա զգվանք եր տածում դեպի
 ճորտատիրական իրավունքը, վորի մոայլ պատկեր-
 ները նա դիտել եր մանկությունից, նա դեպի այն
 ատելություն եր զգում: Ռոսական ծանր իրականու-
 թյունից հեռանալու համար նա «գլխիվայր նետվեց»
 «գերմանական ծովը»: Բայց նա շատ չերիտասարդ-
 եր: Այդ ծովից կայուն, հաստատված աշխարհահայաց-
 քով դուրս գալու համար հարկավոր եր անցնել հը-
 դոր ներգործութուններին միջով: Այն լավագույն
 մարդկանց ազդեցությունը, վորոնց նա հանդիպեց,
 նրա զարգացման համար վերդերի դասախոսություն-
 ներից ավելի կարևոր եր: Ստանկևիչը, վոր խորասուզ-
 ված եր գերմանական փիլիսոփայության մեջ նրա մշու-
 շոտ վերացականություններով, միաժամանակ մտահոգ-
 ված եր իր հայրենիքի ճակատագրով, վոր Նիկոլայի
 թագավորության մոայլ բեակցիայի ժամանակն եր
 ասլորում: Նա խոսում եր գլխավոր նպատակի՝ ժողո-
 վուրդը ճորտատիրական իրավունքից ազատելու, լու-
 սավորության մասին:

Ֆրոլովների մոտ գիշերային զրույցներից մեկից
 հետո, արդեն լուսաբացին, բոլոր յերեքն ել՝ Նեվե-
 րովը, Գրանովսկին և Տուրգենին՝ նրան հանդիսավոր

խոստումն տվին իրենց ամբողջ կյանքը, իրենց բո-
լոր ուժերը նվիրել այդ նպատակին...

Սպասակոյեչի աշխարհն իրեն հիշեցնում էր
Վարվառա Պետրովնայի նամակներով: Նա այժմ ան-
սահման հեռու յեր թվում: Գարնան մոտ Վարվառա
Պետրովնան սկսեց նրան կանչել տուն, Ռուսաստան —
խոհ նա յերազում էր հաբավ, խալիա մեկնելու մա-
սին: Բայց մայիսին յեկավ մի անսպասելի լուր, վոթ
ժանր կերպով ապշեցրեց նրան. «Սպասակոյեչի տունն
այրվեց և քանդվեց: Այո... այո... այո: Սպասակոյեն
այրվեց, սկսած աջ կողմը գտնված յեկեղեցուց, և
ամբողջ շրջապատը մինչև հորյեղբոր կողաշենքը»:

Վարվառա Պետրովնան նրա վերադարձն էր պա-
հանջում. «Յես ուզում եմ, ինձ անհրաժեշտ է, վոր-
քան կարելի է, շուտ տեսնել քեզ: Յես հուսահատվել
եմ և ուժ առնելու կարիք ունեմ: Ո՛ր, աստված իմ...
աստված... Ինչ խաչ է, վոր դնում ես իմ ուսերին...»

Սպասակոյեչի հին տան հետ կապված էր կյանքի
մի ամբողջ շերտ: Նա այլևս գոյություն չուներ:

Բայց պետք էր վերադառնալ Ռուսաստան:

1840 Թ. Ի Վ.

«Վորֆա՛ն ինձ համար նշա-
նակալից է 1840 թվիը»:

ՏՈՒՐԳԵՆԵՎԻ Մ. ԲԱԿՈՒՆԻՆԻՆ
ԳՐԱԾ ՆԱՄԱԿԵՑ:

«Հունվարի սկզբին մի մարդ ծածկասայլով ար-
շավում է Ռուսաստանի ձյուներով: Խմորումը հազիվ
սկսվել է նրա մեջ — աղոտ մտքերը հուզում են նը-
րան: Նա յերկչոտ է և անպտուղ մտածկոտ: Նրա հետ

Նրա կողքին գնում ե մի հաստ մարդ, դեսպանութ-
յան քարտուղարը... Նրանք գնում են, բաժանվում
են Վիեննայում: Յերիասարդը տասն ուրով մնում ե
Ավստրիայի փարթամ մալրաքաղաքում և մեկնում ե
Իտալիա, Հռոմ»,

Իսկ հաստ մարդը, դեսպանության քարտուղարը,
մեկնելուց առաջ գրում ե իր յեղբորը իր ուղեկցի,
յերիասարդի մասին. «Յես Պետերբուրգը թողնում
եմ Իվան Տուրգենևի ընկերակցությամբ, վորն ինձ
հետ մեկնում ե Հռոմ և այնտեղ կմնա մի ամիս. հե-
տո նա կձանապարհորդի Իտալիայում և կվերադառ-
նա Բերլին իր սլարապմունքները վերջացնելու: Նա
զարգացած և խելոք մարդ ե, բայց իսկական լենսկոյ
ե, Գեստինգենի ուսանող»:

Դրանից հինգ ամիս առաջ Իվան Սերգեևիչը վե-
րադարձավ Ռուսաստան: Հիմա նա շտապում եր վե-
րադառնալ Յեվրոպա: Վարվառա Պետրովնան ստիպ-
ված յեղավ թույլ տալ նրան մեկնելու՝ նրա պարապ-
մունքներն այնտեղ չեյին ավարտվել: Յեվ նորից,
ինչպես յերկու տարի սրանից առաջ, նա պարապ-
մունքներն սկսելուց առաջ ցանկանում եր ձանա-
պարհորդել:

Իտալիա և Հռոմ... Նրանք վաղուց եյին նրան
հրապուրում: Բայց սքանչելի քաղաքում մնալը նրա
համար ավելի նշանակալից չեղավ, քան նա կարծում
եր: Ստանկելիչը լեկավ Հռոմ: Նա մենակ եր: Գրա-
նովսկին և Նեվերովը Ռուսաստանումն եյին: Այդ
ժամանակվա ընթացքում նրա հին հիվանդութունը
զգալիորեն սուր բնույթ ստացավ: Նրա ձայնը մի
տեսակ հիվանդոտ խոստովութուն ստացավ, չոր հա-

զը հաճախ խանդարում եր խոսելուն: Բայց նա ելի նուշնն եր: «Բոլորն, ինչ վոր նա ասում եր, լի յեր վսեմ ճշմարտությամբ և ինչ վոր պայծառ գեղեցկությամբ ու լերիտասարդությամբ»: Այս անգամ նրանք մտերմացան: Նրանք ամեն ուր տեսնվում եյին: Ստանկելիչն այժմ դեպի նա լավ եր տրամադրված: Տուրգենևը յերջանիկ եր: Նա ասլուում եր լի կյանքով: «Ինչպիսի ազահուությամբ եյի յես լսում նրան, յես, վոր լինելու եջի նրա վերջին ընկերը, վորիննա, իր որինակով, իր կյանքի, իր ճառերի պոեզիայով նվիրեց ծառայելու ճշմարտությանը»: Ռուսների մի փոքրիկ խմբակի ընկերակցությամբ նրանք թափառում եյին Հոռմի շրջակայքները, գիտում հուշարձաններն ու հնությունները: Ստանկելիչն «իրեն վատ եր զգում, բայց նրա վոգին յերբեք չեր ընկճվում... Յերբմն, սակայն, նա վախ եր զգում՝ կարծես մոտալուտ մահվան նախազգացում»: Մի անգամ, արգեն յերեկոյան Ալբանոյից բաց կոլյասկայով վերադառնալիս, նրանք հավասարվեցին մի բարձր ավերակի, վոր ծածկված եր բաղեղներով: Տուրգենևին «չգիտես ինչու հանկարծ խելքին փչեց բարձր ձայնով կանչելու. «Divus Caius Julius Caesar»¹, — ավերակում արձագանքը հնչեց տնքոցի պես: Ստանկելիչը, վոր մինչ այդ շատ զրուցասեր եր և ուրախ, հանկարծ գունատվեց, լռեց և, մի քիչ անց, ասաց ինչ վոր տարորինակ արտահայտությամբ. «Ինչո՞ւ դուք այդ արիք»:

Հոռմում Տուրգենևը տարվել եր նկարչությամբ:

¹ Աստվածային Կայսռ Հուլիոս Կեսար:

Նա դասեր եր առնում գերմանացի նկարիչ Ռուդոլֆի մոտ: Նկարում եր ծաղրանկարներ: Ստանկեիչը նըրան «դանադան զվարճալի սյուժեներ եր տալիս և դրանով շատ եր զվարճանում»:

Այդ լերջանիկ կյանքը դարնանը պետք ե ընդհատվել: Պետք եր ճանապարհորդությունը շարունակել:

Նորից, ինչպես յերկու տարի առաջ, սկսեցին սուրալ քաղաքներն ու յերկրները: Նա մի քաղաքից մյուսն եր շտապում, վոչ մի տեղ յերկար կանգ չառնելով: Նեապոլ, Լիվորնո, Պիզա, Ճենովա, Լագո-Մաջիորե... Հետո Շվեյցարիա՝ Սին-Գոտարդ, Լյուցերն, Բազել... Նա նորից Գերմանիայումն ե՝ Մանհեյմ, Մայնց, Լալպցիգ... Վերջապես Բերլին, վորտեղ արդեն մոտ մի տարի չեղել: Ճանապարհորդության վերջին լիկավ մի սարսափելի լուր՝ խալաղան Նովի քաղաքում մեռել եր Ստանկեիչը: «Մեզ մեծ դժբախտություն պատահեց, — գրում ե նա Գրանովսկուն — Հաղիվ եմ ուժերս հավաքում գրելու համար: Մենք կորցրինք այն մարդուն, վորին մենք սիրում եյինք, վորին մենք հավատում եյինք, ով մեր հըպարտությունն եր և հույսը... Հունիսի 24-ին Նովիում մեռավ Ստանկեիչը... Նա պիտի մեռներ: Նա այնքան խորը, այնքան անկեղծորեն եր ընդունում և սիրում կյանքի սրբությունը, չնայած իր հիվանդությանը, նա վայելում եր մտածելու, գործելու, սիրելու յերանությունը. նա պատրաստվում եր նվիրվելու մի աշխատանքի, վոր անհրաժեշտ եր Ռուսաստանի համար: Մանվան սառն ձեռքն իջավ նրա գրելիս, և մի ամբողջ աշխարհ կործանվեց... Յես յետ

եմ նայում, վորոհում եմ—իզուր: Մեր սերնդից հիվ
կարող ե փոխարինել մեր կորուստը: Վեր արժանա-
վորը մահացածից կընդունի նրա մեծ մտքերի կտա-
կը և չի թողնի, վոր կործանվի նրա ազդեցությունը,
կընթանա նրա ուղիով, նրա վոգով, նրա ուժով...
Բայց վնչ, մենք չպետք ե ֆրասվենք և ընկճվենք:
Համախմբվենք, ձեռք տանք իրար, ավելի սեղմ
խմբվենք. մեզանից մեկն ընկավ՝ գուցե լավագույնը:
Բայց չեղնում են, չեղնում են մյուսները... Վաղ, թե
ուշ՝ լույսը կհաղթի խավարին...»

Նա նորից բերլինումն եւ Այժմ այդ քաղաքում
հին ծանոթներից վոչ վոք չկար: Կարծես Ստանկևիչի
մահվամբ նրա համար բացված ճեղքվածքը փակելու
համար նա նոր ծանոթություն և հաստատում, վոր
նրա համար արտակարգ նշանակալից յեղավ: 1840 թ.
ամառը բերլին ե գալիս Միխայիլ Բակունինը:

Բակունինը, ապագա հռչակավոր անարխիստը,
այդ ժամանակ հեռու յիր քաղաքական գործունեյու-
թյունից, Նա հեռու յիր նաև իր հեռավա համոզ-
մունքներից: Ինչպես և իբ հասակակիցները, նա այն
ժամանակ հեղեյան փրկիստօրայության մոլի յերկըր-
պագու յիր: Տաղանդավոր հռետոր, փայլուն և անխոնջ
վիճաբանող, նա իր ժամանակակիցների վրա հսկայա-
կան ազդեցություն ուներ:

Տուրգենևն այժմ ընկավ նրա ազդեցության տակ՝
հափշտակութամբ, հիացմունքով: Արդեն ծանոթու-
թյան սկզբին, նա նախորոք ճաշակում եր այն ու-
րախությունը, վոր նա կստանա Բակունինի հետ
շփվելով: «Մենք ձմեռվա ընթացքում պետք ե աշխա-
տենք, յեռանդով աշխատենք,— գրում ե նա — Յես

հոսով եմ, վոր մենք մեր ժամանակը հրաշալի կանց-
կացնենք: Համալսարան, պարապմունքներ, իսկ յե-
րեկոյան կհավաքվենք քո քրոջ մոտ, կգնանք լավ
յերաժշտություն լսելու. կկազմենք ընթերցանու-
թյունների ծրագիր: Վերդերը մեզ մոտ կգա: Սպա-
սիր, թող հաշվեմ, թե վայելքի քանի ամիս ունենք,
հոկտեմբերի 1-ից ձինչև մայիսի մեկը — 7 ամիս,
210 որ... Դու չես հավատա, թե յես վերջապէս յերջա-
նիկ եմ, վոր քեզ կարող եմ դու ասել: Ամբիլի ուշ
նա Բակունինի վրա ուրիշ աչքերով կնայի, բայց
այժմ նրա հետ ունեցած ծանոթությունն իր կյան-
քում ամենալուրջ ետապն ե համարում. «Ստանկե'իչ,
իմ վերածնունդը յես քեզ եմ պարտական. դու ինձ
ձեռք մեկնեցիր և ինձ նպատակ ցույց տվիր... Յես
յեկա Բերլին, անձնատուր յեղա գիտություններին —
իմ յերկնքում առաջին աստղերը վառվեցին — և վեր-
ջապէս ճանաչեցի քեզ, Բակունին: Ինչքան բանով
եմ քեզ պարտական, հազիվ թե կարողանամ ասել, և
չեմ կարող ասել. իմ զգացմունքներս դեռ ևս
ալիքներով են գնում և դեռ ևս բավականաչափ չեն
հանդարտվել, վորպեսզի բառերով արտահայտվեն...
Ինձ մոտ, իմ ենցիկլոպեդիայի տիտղոսաթերթի
վրա գրած ե. Ստանկե'իչը մեռավ 1840 թվի հուլիսի
24-ին. իսկ հետո՝ Բակունինի հետ յես ծանոթացա 1840
թվի հուլիսի 25-ին: Իմ նախկին ամբողջ կյանքից յես
չեմ ուզում ունենալ ուրիշ հիշողություններ»:

Ընկերները բնակվեցին միասին, մի բնակարա-
նում: Յեվ նրանք իրոք յեռանդով եյին աշխատում:
Ամբողջ որերով նրանք նստում եյին Հեգելի «Տրա-
մաբանության» վրա: Առավոտյան միասին եյին հա-
մալսարանում, Վերդերի դասախոսություններին, ցե-

ընկը միասին աշխատում էին տանը, չերեկոյան թատրոնումն էին լինում, յերբեմն ել՝ բեթհովենյան սիմֆոնիաներին: Նրանց ամենուրեք միասին էին տեսնում: Բարձրահասակ, վայելչակազմ, թավջութակահուններով — Տուրգենևները կանաչ Բակունինը կարմրակապույտ — նրանք միասին գալիս էին Ունտեր-Լին - Լինդենի վրա գտնվող կաֆեն լրագրեր կարդալու: Հաճախ յերեկոները, յերբեմն թատրոնից հետո նրանք յերկար նստում էին Բակունինի քոջ, Դյակովայի մոտ: Այստեղ, թեյ խմելիս անվերջ զրուցում էին: Դյակովան իր նոր ծանոթի մասին գրում էր Ռուսաստան. «Մաքուր, պայծառ, քնքույշ հոգի յե. ինձ թվում է, թե յես արդեն շատ ու շատ տարիներ եւ ծանոթ եմ նրան...» Նույնիսկ յերկար զրույցներ տեղի չէր ունենում յերեկոները նաև տանը, Բակունինի սենյակում: Նրանց ելությունը լի յեր հույսերով, նախազգացումները տոչորում էին նրանց կուրծքը... Այդ ուշ հսկումներն անվերջանալի էին: Տուրգենևները գրավում էր իր սիրած տեղը վառարանի մոտ, Բակունինը պառկում բազմոցի վերա: Յերբեմն գալիս էր ոռնաներից վորևե մեկը՝ փիլիսոփայական զրույցի համար: Այն ժամանակ սկսվում էին տաք վիճաբանություններ, վոր վերջանում եյին այն ժամին, յերբ բարի բյուրգերներն արթնանում էին քնից:

Որերն անցնում էին ինչ վոր չտեսնված արագությամբ. դրանք նրա կյանքի ամենայն շանիկ որերն էին: Յերկու հարյուր տասն որն անցան աննկատելիորեն: Յեկավ գարունը: Պարապմունքները

վերջանում եյին: Պետք եր մտածել տուն, Ռուսաստան վերադառնալու մասին:

1841 թ. մայիսին նա վերադառնում եր «Ալեքսանդրիա» շոգենավով: Մոտենում եյին ուսական ափերին: Յերեք տարի առաջ, նույնպիսի մայիսյան որերին, նա այս նույն ջրերով լողում եր հակառակ ուղղութեամբ: Նա հիշեց, թէ ինչպես այն ժամանակ «խայտառակվեց», ինչպես Վարվառա Պետրովնան եր գրում նրան,— լուրերը նրան ել եյին հասել: Վորքան շատ բան ե փոխվել այն որից: Ուսումնն ավարտված եր: Նա այժմ յերազում եր իսկական աշխատանքի մասին, գիտական կարչերալի, Մոսկովայի համալսարանում փիլիսոփայութեան ամբիոն ստանալու մասին:

Մոտենում եյին Պետերբուրգին:

Թափառումների տարիներն ավարտված եյին:

ՄԱՍՆ ՅԵՐՐՈՐԴ

ԲԵԼԻՆՍԿԻ

«Յեւ նրան սիրեցի անկեղծ և
խորը»:

ՏՈՒՐԳԵՆԵՎԸ ԲԵԼԻՆՍԿՈՒ ՄԱՍԻՆ

«Յերբ դուք մեկնեցիք, յետ
տեսա, վոր ձեր արջալանք-
ներն իմ բնակարանի վրա
միայն ելին, վոր ինձ կյանք
եյին տալիս»:

ԲԵԼԻՆՍԿԻՆ — ՏՈՒՐԳԵՆԵՎԻՆ

1844 թ. ամառը, Պետերբուրգի Անտառային ինս-
տիտուտը շրջապատող սոճիների պուրակներում
ամեն որ դբոսնում եյին չերկու մարդ. մեկը բարձ-
րահասակ, լայնաթիկունք, մուգխարտյաշ մազերով,
այն ժամանակվա նոբաձև «լիստյան» սանրվածքով,
մյուսը՝ միջահասակ, վտիտ, կռացած, ներս ընկած
կրծքով, փոքր դեմքի վրա խուզած բեղերով, խիտ խար-
տյաշ մազերով, վոր փնջով ընկնում ելին ճակատին,
շարունակ հագացող, նրանք տաք-տաք խոսում եյին,

վոր հաճախ վեր եր ածվում վեճի: Բարձրահասակը խոսում եր բարակ կերկերացող ձայնով, մի փոքր շշնջալով, իսկ նրա խոսակիցը՝ Թուլլ, մի փոքր խլուպուտ ձայնով: Նա յերեխայի նման ծիծաղում եր:

Դրանք Տուրգենևն ու Բելինսկին եյին:

Մի տարու չափ ե արդեն ծանոթ եյին, բայց մինչև այդ ժամանակ քիչ եյին տեսնւում: Այժմ ապրելով ամառանոցում միմյանցից վոչ հեռու, նրանք հանդիպում եյին ամեն որ, չերկար ժամանակ իրարից չեյին բաժանվում, և ժամանակն անց եյին կացնում անվերջ խոսակցություններով: Բելինսկին, վոր կրքոտ և գրավովոդ մարդ եր, ջիւրմորեն հետաքրքրւում եր ընդհանուր փիլիսոփայական հարցերով: Այդ հարցերը նրան տանջում եյին, «գրկում եյին քնից, սննդից, կրծում և աչրում եյին նրան»: Նա մի ինչ վոր ագահությամբ եր խոսում աչն բարեկամներէ հետ, վորոնք կարող եյին ոգնել նրան այդ հարցերը լուծելու: Տուրգենևը, վորպես մի մարդ, վոր չերկու տարի ապրել եր Բերլինում, հեզելյան իմաստության բուն ակունքների մոտ, կարող եր հաղորդել նրան ամենաթարմ, վերջին յեզրակացությունները: Յեւ նա հետաքրքրությամբ նրան հարց ու փորձ եր անում, լսում, առարկում եր, զարգացնում եր իր մըտքերը:

Տուրգենևը հեշտությամբ հմայում եր իր խոսակիցներին: Աչքի ընկնող կրթությունը և ուժեղ միտքը նրա մեջ միանում եյին զարմանալի պատմողի ձիրքի հետ: Բելինսկին նույնպես հմայված եր նրանով. «Դա մի անսովոր խելոք մարդ ե, և ընդհանրապես լավ մարդ ե, — գրում եր նա իր բարեկամներին

Տուրգենևի մասին:—Նա ունի չարութիւն, և՛ մաղձ, և՛ հումոր. նա խորը կերպով ըմբռնում ե Մոսկվան և աշնպես ե վերարտադրում, վոր յես հաճուքից արբենում եմ...»

Յերեք տարի յեր անցել այն որից, ինչ Տուրգենևը վերադարձել եր արտասահմանից: Գիտական կարյերայի մտադրութիւնը նա թողել եր ընդմիշտ, չնայած, վոր մագիստրոսական քննութիւնները տըվել եր: Հպատակվելով մորը, և ավելի շատ իրեն համար վորեւե կարյերա ընտրելու անհրաժեշտութիւնից ազատվելու համար, նա մի տարի առաջ ծառայութեան եր մտել ներքին գործոց մինիստրութեան մեջ: Ծառայութեամբ նա քիչ եր հետաքրքրվում: Նրան աչլ բան եր զբաղեցնում: Նրան զբաղում եր գրականութիւնը: Այս յերեք տարվա ընթացում «Отечественные записки» ժողնալում լերբեմն յերբեմն յերեւում եյին վտանավորներ «Տ. Լ» (այսինքն՝ Տուրգենև — Լուտովինով) ստորագրութեամբ: Անցած ամառ նույն ստորագրութեամբ լույս տեսավ մի գրքույկ. «Պարաշա: Չափածո պատմվածք» վերնագրով: Յեվ յերկու ամսից հետո ել բանալով «Отечественные записки»-ն, նա դարմացավ. մի մեծ հոգվածով նրա «Պարաշան» չերմորեն գովում եր Բելինսկին: Նրա համար դժվար եր հավատալ դրան: Նա այդ բանին պատրաստ չեր: Յեվ տարորինակ ե՝ նա ավելի շատ շփոթված եր, քան թե ուրախացած: Դրանից հետո նա նուշխակ հրաժարվեց իր պոեմից. «Վնչ, վո՛չ, — ասաց նա իրեն շնորհավորող մարդուն: — Դա բոլորովին ել յես չեմ»: Նա իսկապես շփոթված եր:

«Պարաշայի» հաջողութիւնը նրա համար ան-

սպասելի յեր: Ավելի ևս անսպասելի յեր նրա համար, նրա հաջողութունը Վարվառա Պետրովնայի մոտ: Վանիչկաչի պոեմը նրան դուր եր յեկել: Նա այդ չեք սպասում: «Յես կարծես քո մեջ տաղանդ եմ տեսնում... — գրում եր նրան Վարվառա Պետրովնան, — հանաքը դենը, հրաշալի յես Յես քննադատութունը չեմ կարդացել, բայց „Отечественные записки“-յում տված վերլուծութունն արդարացի չե, և շատ տեղեր հրաշալի յեն: Հրաշալի չե հակառակ բոլոր քննադատութուններին, — հրաշալի յե և յերգը և վերջը, վորը, յեղրայրս ասում եր, թե քննադատված ե, — ինձ համար սքանչելի յե... սիրում... դելիկատ, համեստ Յես, — Վոլտերի խոհարարուհիս, — չեմ կարողանում արտահայտել... Հիմա ինձ մատուցում են մորի: Մենք գյուղացիներ ենք, սիրում ենք այն բոլորն, ինչ վոր իրական ե: Ուրեմն, քո «Պարաշան», քո պատմվածքը, քո պոեմը... մորու բուրմունք ունի...»

Բելինսկու հետ շփվելը, նրա բարեկամութունը Տուրգենևի համար թանգ եյին: Մեծ քննադատի ըստույգ ճաշակը, նրա շեշտակի դատողութունը, նրա անսխալ հոտառութունը, նրա համարձակ, համոզմունքով թելադրված դատավճիռները հսկայական ազդեցութուն ելին գործում: Յեվ այդ մարդու անսովոր արդարամտության կողքին, նրա անկեղծության, մաքրության և իր համոզմունքներին մշեռանդ հավատարմության կողքին նրա յերիտասարդ տարիներին արատները դառնում եյին անհնարին՝ սերը դեպի եֆեկտավոր ֆրազը, դեպի ամեն տեսակի բան հորինելու սովորութունը, տարորինակութունների հետեւից ընկնելու սերը: Բելինսկին ներում եր նրա պա-

կատությունները նրա խելքի և տաղանդի համար:
«Յեա ինչ գործ ունեմ Տուրգենևի վրիպումների և շա-
փազանցումների հետ,— ասում եր նա,— Տուրգենևը
գրել և «Պարաշան»։ դատարկ մարդիկ այդպիսի գոր-
ծեր չեն գրում»։ Բացի դրանից նա տեսնում եր, վոր
այդ շինծու հատկությունների տակ թագնված ե
բարի և փափուկ սիրտ։ Յեվ հաճախ նա բարեսիրտ
կատակով հանդիմանում եր նրան. «Այ տղան, զգու-
շացիր — յես քեզ անկյուն կկանգնեցնեմ»։

Իսկ տղան շարունակում եր վրտանափորներ և
պոեմներ գրել։ Մի տարի հետո նա թողնում ե ծա-
ռայությունը, վոր մորը մեծ անբավականություն ե
պատճառում։ Մոր հետ ունեցած հարաբերություն-
ները վատանում են։ Նրանից անբավական լինելով,
նա պակասեցնում ե նրա միջոցները։ Յերբեմն - յեր-
բեմն նա դժվար գրության մեջ ե ընկնում։

Նրա ծանոթություններն ընդարձակվում են։ Վս-
մանց նա իրենից վանում ե որիդինալ յերևալու իր
ցանկությամբ և տարորինակ հնարումներով, մյուս-
ներին հմայում ե իր պայծառ ձիրքով։ Գերցենին նա
թվաց կրթված և խելոք խիստակով, մի մարդ, վոր լի
յե անսաման թեթեվսովիկությամբ, իսկ յերիտասարդ
Դոստոևսկին «քիչ մնաց բիրահարվեր նրան»։ «Բա-
նաստեղծ, տաղանդավոր, արիստոկրատ, գեղեցիկ, հա-
րուստ, խելացի, կրթված,— վոգեվորված գրում եր
նրա մասին Դոստոևսկին։— Յես չգիտեմ, թե ընու-
թյունն ինչից ե դրկել նրան...»

Բելինսկու շուրջը խմբված Պետերբուրգի գրա-
կանագետների խմբակում նա դարձավ լուրային։ Այս-
տեղ եյին Նեկրասովը և Պանաևը, Գոնչարովը և Դոս-

տոևսկին, Աննենկովը և Գրիգորովիչը, Դրուժինինը և Բոտկինը: Նրանք տարբեր տաղանդների, ճաշակների տեր լինելով, լինելով զանազան սոցիալական շերտերից, միացած էին ընդհանուր ուղիղիցիայով դեպի ճորտատիրական իրավակարգը: Այն ժամանակ այդ հողի վրա միանում էին ամենատարբեր տարրերը: Դա «արևմտականների» խմբակն էր, այն մարդկանց, վորոնք ձգտում էին Ռուսաստանի զարգացումը տանել այն ուղիով, վորով ընթանում էին յեվրոպական պետությունները: Տուրգենևը, վոր «Գերմանական ծովից դուրս լողաց իբրև արևմտական», բնականորեն միացավ այդ մարդկանց: Նրանք իրենց հակադրիցին «սլավոնասերներին», Մոսկվայի խմբավորմանը, վոր ազնվականության պահպանողական ազդարարյին խմբակն էր ներկայացնում: Արևմտականության խմբակի վողին ու կենտրոնը՝ Բելինսկին, «սլավոնասերների» ամենաջերմ, ամենամոլի հակառակորդն էր:

Այդ խմբակում Տուրգենևն արագ դարձավ ընդհանուր սիրելին: Նա հաճախ գնում էր Փոնտանկա, Անիչկինի կամուրջից վոչ հեռու, Բելինսկու մոտ «սիրտը բանալու»: «Այն ժամանակ ծանր ժամանակներ էին... Մոտվի մի հայացք ես գցում շուրջ՝ կաշառակերությունը ծաղկում է, ճորտատիրական իրավունքը կանգնած է ժայռի պես, առաջին պլանում գորանոցն է, չկա դատարան, լուրեր են պտտվում համալսարանների փակման մասին... Ինչ վոր մռայլ ամպ շարունակ կախված է ամբողջ աշապես կոշված գիտնական, գրական գերատեսչության վրա, իսկ դրանից բացի մատնությունները ֆշում և սողոսկում են ամեն տեղ, յերիտասարդության մեջ չկա վոչ ընդ-

հանուր կապ, մոչ ընդհանուր հետաքրքրություններ, վախն ու ստորաքարշուծյունն իշխում են ամեն բանում... Յեւ ահա, դալիս եւ Բելինսկու բնակարանը, գաղիս եւ միւսը, յերրորդ բարեկամը, խոսակցություն եւ սկսվում և մարդու սիրտը թեթեւանում ե...

1846 թ. աշնանը ընկերական խմբակը տարված եր նշանակալից դեպքով: Նեկրասովն ու Պանասը ձեռնամուխ ելին լինում իրենց սեփական ժողովրդի հրատարակությանը: Յենթադրվում եր, վոր նրա մեջ կենտրոնական ֆիգուրան կլինի Բելինսկին: Դա „Современник“-ն եր, վոր ձեռք ելին բերել Պ. Ա. Պլետնյովից:

1847 թ. հունվարի սկզբին լույս տեսավ առաջին համարը: Դա Տուրգենևի կյանքում կապված ե լուրջ շրջադարձային մոմենտի հետ՝ այդ համարում տպագրված եր նրա «Խոր և Կալինիչ» ակնարկը — «Վոր սորդի հիշատակարանը» սերիալի առաջին ակնարկը: Մինչև այդ հա զլխավորապես տպագրում եր վոտանավորներ և պոեմներ, վորոնց նկատմամբ Բելինսկին արգեն վաղուց եր սառել: Նրանց նկատմամբ ինքն ել վաղուց թերահավատ եր: «Խոր և Կալինիչը» ունեցավ հսկայական, միահամուռ և աղմկալից հաջողություն: Դրանով նա լավագույն գրողների շարքն եր անցնում: Բելինսկին նրան նշանավոր ապագա յեր գուշակում: Բայց նրա մտքերն այդ ժամանակ հեռու ելին: Արտասահմանը քաշում եր նրան: Նա պատրաստվում եր մեկնել Յեվրոպա, առաջին հերթին ռուսից Բերլին... Այնտեղ նշանակված ելին Փրանսիական հռչակավոր յերգչուհի Պոլինա Վիարդոյի գաստրոլները: Տուրգենևը նրա հետ ծանոթացել եր 1843 թ.

Փարիզում, և նա դառավ նրա բարեկամը: Այդ բարեկամությանը նա մինչև իր կյանքի վերջը հավատարիմ մնաց:

Նա պատրաստվում էր շուտով թողնել Պետերբուրգը, բաժանվել բարեկամական խմբակից...

1847 թ. փետրվարին նա արդեն Բերլինումն էր: Այդ քաղաքն առաջվա նման մայրաքաղաքի քիչ էր նման: Արտաքինից այստեղ վոչինչ չէր փոխվել: Կառավարներն առաջվա նման կրում էին նույն անրնական գլխարկները: Փողոցներում զբոսնում էին նույն պիսի խարոյաշ սպաներ: Բայց ներքին մեծ փոփոխություններ էին կատարվել: Առաջադիմական բանակում զգացվում էր նախահեղափոխական վերելքի շարքը: Կարծես բոլորը ինչ վոր բան էին սպասում:

Տուրգենևը շրջում է ամբողջ Բերլինը, դիտում և լսում է, լինում է հին ծանոթների մոտ: Վարնհագեն Ֆոն - Ենդելյի հետ հանդիպումը նրան հիշեցնում է Ֆրոլովների մոտ անցկացրած նախկին յերեկոները, ուր նա գալիս էր «բերանբաց լռելու և լսելու»: Հիմա նա չի լսում: Վարնհագենին նա պատմում էր Ռուսաստանի, ռուսաց գրականության, յերիտասարդ սերնդի մասին, վորն ստիպված էր պարփակվել ինքն իր մեջ: Պաշտոնական Ռուսաստանի հասցեյին նա գերմանական լիբերալներից ստիպված էր բավականին անեծքներ լսել: Ռուսական ցարը, այդ «յեվրոպական ժանդարմը», վոր Յեվրոպայում պահպանական ֆունկցիաներ էր կատարում, պրուսական կառավարող շրջանների վրա ճնշում գործադրելով, կանգնած էր պրոգրեսիվ շրջանների սահմանադրական

ձգտումների դեմ: Այդ անեծքներին Տուրգենևը պատասխանում էր վռտանալորներով:

«...Если нам теперь по праву
Проклятия гремят кругом—
Мы наш позор и нашу славу
Икупим славой и добром...
Всему, чем ваша грудь согрета—
Всему, сочувствуем и мы;
И мы жеедем мира, света,
Не разрушенья — и не тьмы.

(...Յեթե մեր հասցելին այժմ չորս կողմից իրավացիորեն անեծք են հնչեցնում—մենք մեր նախատինքն ու մեր համբավը կքաղվենք փառքով և բարիքով... Այն բոլորին, ինչ վոր ձեր կուրծքն է ջերմացրել, այդ բոլորին մենք ել ենք համակիր. մենք ել խաղաղութուն, լույս ենք ուզում և վոչ թե կործանում, և վոչ խավար):

ՎԵՐԱԴԱՐՁ

1850 թ. ամառը Տուրգենևի Մոսկվայի և Պետերբուրգի բարեկամների մեջ տարածվեց մի ուրախալիլուր. իվան Սերգեյևիչը վերադառնում է Ռուսաստան: Նրան սպասում էին: Անհամբերությամբ սպասում էր նաև Վարվառա Պետրովնան, թեև Վարվառա Պետրովնայի կողմից այժմ նա շնորհագրկված էր:

Յեվ, իսկապես, նա հուլիսին յեկավ: Վորքան շատ էր փոխվել նա իր բացակայության տարիներին: Նրա խիտ թուխ մազերի մեջ տեղ տեղ նկատելի կերպով սպիտակ մազեր էին յերևացել: Խիստ ալեխառն

եր նաև մորուքը, վոր նա այժմ պահում եր: Յեւթեկ
նա ինչպես անցյալում, առաջվա նման ամեն յերեկո
Վարվառա Պետրովնայից բաժանվելուց առաջ միշտ
նույն ձայնով ասում եր նրան սովորական ֆրազան.
«Bonne nuit, maman!», իսկ նա ելի նույն ձևով, ինչ-
պես մանկության տարիներին, խաչալնքում եր, բայց
արդեն առաջվա Վանիչկան չկար: Նա արդեն հասուն
մարդ եր դարձել:

Բարեկամները նրան ընդունեցին գրկաբաց, «Նա...
ելի նույն սիրելին ե, ինչ վոր եր առաջ», — գրում ե
Նեկրասովը: «Նա վերադարձավ վորպես աշխարհիս
ամենահամակերբի, սիրալիր և բարեսիրտ մարդը», —
գրում ե Բոտկինն Սննենկովին: «Յերեակայեցեք. նա
ավելի սիրելի յե դարձել, և յես նորից նրա հետ տե-
սակցության եմ սպասում անպես, ինչպես սիրած
կնոջ հետ», — գրում ե նորից Բոտկինը:

Այս յերեք տարիների ընթացքում նա շատ ե
վերապրել, մտածել և զգացել: Նա շատ եր աշխա-
տում: Ամենից առաջ պետք եր աշխատել ապրելու
համար, — այդ տարիների ընթացքում Վարվառա Պետ-
րովնան նրան փող չեր ուղարկում: Նա աշխատում եր
և՛ Փարիզում, վոր ցնցված եր 1848 թ. բուռն անց-
քերով, և՛ գլուղական մենության մեջ կուրտավնել
ամրոցում, վոր պատկանում եր նրա բարեկամներ
Վիարդոներին: Փարիզում ապրելու միջոց չունենա-
լով, նա չերկար ժամանակով ապրում եր ալստեղ, յե-
ռանդով աշխատում եր և շատ կարգում: Այս տարի-
ներում նա գրեց «Վորսորդի հիշատակարանի» ակ-
նարկների մեծ մասը, վոր նրան ժողովրդականու-
թյուն տվին, — նրանք տպագրվում եյին «Современ-

НИК»-ում — և մի քանի կոմեդիաներ: Յերբեմն, Կուր-տավնելի մենավոր կյանքում, հայրենիքի կարոտը համակում էր նրան: Մի անգամ նա Կուրտավնելի դաշտերում տեսավ մի ագռավ: «Այդ հայրենակցու-հու տեսքն ինձ հուզում է. յես հանում եմ գլխարկս և նրանից իմ հայրենիքի մասին լուրեր եմ լսողում: Ճշմարիտ, յես համարյա զգացված եյի»: Բայց միա-ժամանակ հաճախ, հիշելով Ռուսաստանի մռայլ իրա-կանությունը, նա մտածում էր ընդմիջտ մնալ արև-մուտքում: Ի՞նչ էր նրան սպասում հայրենիքում:

Մոսկվայում կյանքն սկսվեց մոր հետ վերջնակա-նապես կռվելով: Դա վաղուց էր նախապատրաստվում. Վարվառա Պետրովնան անբավական էր վրդու կյան-քով: Նա նրա համար չերազում էր փայլուն կարյերա և հարուստ ամուսնություն: Նա բնորեց գրողի ու-ղին և փշրեց այդ յերազները: Վերջին վճռական խը-ղում: Մոսկվայում տասն ու մնալով, նա մեկնեց Տուր-գենևո — Սպասկոյեյից տասներեք վերստի վրա գլա-նվող մի փոքրիկ գյուղ, վոր պատկանում էր նրա հորը: Այնտեղից, յերկու ամիս հետո, անցավ Պետեր-բուրգ:

Մինչ այդ Վարվառա Պետրովնան մեռնում էր: Նա չէր կանչում վորդուն, վորին իր սրտի խորքում սիրում էր ջերմորեն: Նա իրեն հավատարիմ մնաց մինչև իր կյանքի վերջը: Մահվան նախորդակին, յերբ սկսվեց հոգևարքը, հարևան սենյակում նրա հրամա-նով նվագախումբը պոկաներ էր նվագում:

Նոյեմբերի 16-ին նա վախճանվեց: Չափազանց ուշ տեղեկացած լինելով, իվան Սերգեևիչը Մոսկվա յեկավ միայն նրա թաղման ուրը:

Յերբ Վարվառա Պետրովնայի գույքի վրաւից պո-
կեցին կնիքները, ի վան Սերգեիէնը գտավ նրա որա-
գիրը, վոր վերջին ամիսներում մատիաւով եր գրված:
Կարդալով մինչև վերջ, նա Պոլինա Վիարգոյին գրեց.
«Ի՞նչ կին եր, սիրելիս, ի՞նչ կին: Ամբողջ գիշերը յես
աչքերս փակել չկարողացա: Թող աստված ների նը-
բան ամեն բան... Բայց ի՞նչպիսի կյանք եր... Ծշմա-
րիտ, յես բոլորովին ցնցված եմ»:

«Վորսորդի հիշատակարանի» հեղինակը դարձավ
յերկու հազար ճորտ գյուղացիների տեր:

ԳՈԳՈՒԻ ՄԱՀԸ

«Այդ սարսափելի մահը — պառ-
մական զեպք ե...»

Տուրգենևը՝ Ի. Ս. Ակսակովից
գրած նամակում

1852 թ. փետրվարի 16-ին Մոսկվայո մ մեռավ
Գոգոլը: Մահվանից առաջ նա այրեց «Մեռալ հոգի-
ների» յերկրորդ մասը: Պետերբուրգում, վորտեղ Տուր-
գենևն ապրում եր, նրա հիվանդության մասին
մի քանի որ շարունակ մութ լուրեր եյին պտու-
տում: Նրա մահվան մասին այնտեղ իմացան մի-
այն 24-ին:

Դրանից մի տարի առաջ Տուրգենևը Գոգոլին տե-
սավ յերկու անգամ: Այժմ նրա առաջ պարզ կանգնեց նրա
Մոսկվայի սենյակը, Նիկիտսկու վրա, և ադ սենյակում,
կանտորկայի շուրջը, գրիչը ձեռին՝ մի լղար մարդ խե-
լացի թեք ճակատով, փոքր շագանակագույն հագնած
աչքերով, վորոնց մեջ յերբեմն-յերբեմն բոցկտում եր
ուրախությունը, յերկար, սուր քթով, վոր նրա դեմ-

քին խորամանկ, ազվեսային՝ արտահայտություն եր
տալիս, խուզած բեղերի տակ մի փոքր ուռած շըր-
թունքներով և փոքրիկ կղակով, վոր մտնում եր լայն
թավշյա սև փողկապի մեջ։ Մուգ վերարկու, կանաչ
թավշյա բաճկոն և շաղանակադուշն տարատ հագած
այդ մարդն ինչ վոր բանով գավառական ուսուցչի
յեր հիշեցնում։ Մինչդեռ նայելով նրան, մարդ ակա-
մայից մտածում եր. «Ի՞նչ խելոք, տարրորինակ և հի-
վանդ եյակ ես դու»։ Պատկերավոր և որիզինալ լեզ-
վով նա խոսում եր գրականության նշանակու-
թյան, գրողի կոչման մասին, այն բանի
մասին, թե գրողն ինչպես պիտի վերաբերվի իր սե-
փական գրվածքներին։ Մյուս անգամ նա անսովոր
արվեստով բարձրաձայն կարդում եր «Վերաքննիչը»։

Այժմ նա մեռավ... Տուրգենևը խորապես ցնցվել
եր. «Այնքան խորը, — գրում եր նա իր Մոսկվայի բա-
րեկամներին, — վոր յես նման տպավորություն չեմ հի-
շում... Ծանր ե... ծանր, մռայլ և խեղդուկ... Ժիշտն ասած,
ինձ թվում ե, թե ինչ վոր մուծ ալիքներ անհորձանք
միացել են գլխիս վրա — և յես իջնում եմ հատակ,
սառչելով և անզգայնանալով»։ Առաջին տպավորու-
թյան տակ նա շտապում ե գրել մի փոքրիկ հոդված.
«Գոգոլը մեռավ, Վոյր ուս հոգուն չեն ցնցի այս յեր-
կու բառերը... Նա մեռավ, այդ մարդը, վորին մենք այ-
ժըմ իրավունք ունենք, մահվան տվածդառն իրավունքը,
մեծ անվանելու...» С.-Петербургские ведомости-ի
համար գրելով այս տողերը, նա հեկեկալով լաց եր
լինում։ Իսկ հոգվածը գժվար ուղի պիտի անցներ։
Կառավարությունը ցանկանում եր, վորպեսզի, վոր-
քան կարելի չե ավելի քիչ նկատելի անցներ Գոգոլի

մանը: Պետերբուրգի ցենզուրայի պետը, Կոմս Մուսին-Պուշկինը գտավ, Վոր անվայել և «Գոգոլի մասին գրել այդպիսի պերճ արտահայտութուններով... և Գոգոլի մանը պատկերացնել վորպես անփոխարինելի կորուստ...» Կառավարութունը չեր ցանկանում նույնիսկ, Վոր Գոգոլի անունը հիշվեր մամուլում: Մուսին-Պուշկինը հոգւածն արգելեց, «Նա նույնիսկ չամաչեց հրապարակորեն Գոգոլին անվանել լակեյական գրող, — հաղորդում եր Տուրգենևն իր բարեկամին: — Կոմս Մուսին-Պուշկինը չեր կարողանում բավականաչափ ապշել այն մարդկանց հանդեպության վրա, վորոնք խղճում ելին Գոգոլին: Չարժե, վոր ազնիվ մարդն իր ազնիվ ցասումը ծախսի այդ բանի վրա: Մինչև կոկորդը ցելի մեջ նստած լինելով, այդ մարդիկ սկսել են այդ ցելին ուտել — անուշ լինի»:

Պետերբուրգում անհաջողության հանդիպելով, Տուրգենևն վորձում և իր հոգւածը տպել փալ Մոսկվայում, ուղարկելով այն իր բարեկամներին: Յեւ իսկապես, մարտի 13-ին այդ հոգւածը տպագրվեց «Московские ведомости»-ում, «նամակ Պետերբուրգից» վերնագրով, «Տ—վ» ստորագրությամբ. Պետերբուրգի իշխանութւններն այդ համաբեցին անհնազանդություն: Ժանդարմների կորպուսի շեֆը Տուրգենևի «զանցանքի» համար կազմեց զեկուցագիր և ներկայացրեց ցարին: Այդ զեկուցագրի մեջ առաջարկվում եր կառչել Տուրգենևին «նորին կայսերական մեծության սեփական գրասենյակի 3-րդ բաժանմունքը», իսկ Մոսկվայի նրա բարեկամներին, վոր-

բոնք նստատեղ եւն հողվածը տպագրելուն, Մոսկվայի ղինվորական գեներալ — նահանգապետի մոտ և ներանց զգուշացում անելով, ղրիտել տալ, վոր կառավարությունը նրանց վրա ուշադրություն ե դարձրել, և նրանց վրա սահմանել գաղտնի հսկողություն»:

Թագավորին դա քիչ թվաց: Նրա մակագրությունը գործին բոլորովին այլ ընթացք տվեց: «Յենթադրում եմ, վոր դա քիչ է, — գրեց նա, — այլ ակնհայտնի անհնազանդության համար մ'ի աճիս բանտ նըստեցնել և աքսորել իր ծննդավայրը՝ հսկողության տակ բնակության»:

Ապրիլի 16-ին պաշտոնաթող կոլլեգիայի խորհրդական և Որյոլի կալվածատեր Իվան Տուրգենևին նստեցրին Պետերբուրգի 2-րդ ծովակալական քաղաքամասի վոստրիկանատան կից կալանատանը:

ԿՕԼԼՆՔԻ ՏԱԿ

«1852 թիվն ինձ համար կլինի առանց դարնան, ուրիշ վոչինչ»:

Տուրգենևիի՝ Վիարդոյից գրած նամակից.

1852 թ. մարտին Պետերբուրգի Ոֆիցերսկի փողոցով անցնող մարդիկ ուշադրություն եյին դարձնում 2-րդ ծովակալական քաղաքամասի շենքի առաջ կառքերի անսովոր շատ կուտակման վրա: Փողոցը փակող բոլոր այդ կառքերը, կոլյասկաները և բազմաթիվ սայլակները տեղավորելու համար ստիպված յեղան մի նոր վոստրիկանական կետ սահմանել: Այս իրարանցումն առաջ եր յեկել կալանատանը նստած

Տուրգենսկի մոտ յեկած հաճախորդները հոսանքով՝ մե-
մեն որ նրա մոտ գալիս եյին բազմաթիւ բարեկամ-
ներ և ծանոթներ։ Դալիս եյին նույնիսկ քիչ ծանոթ
մարդիկ։ Սրա լուրը շուտով հասաւ մինչև բարձրա-
գույն շրջանները՝ այնտեղ մեծ անբավականություն ա-
ռաջացնելով։ Թագաժառանգից այդ բանի մասին
հարցում ստանալով, Յորդ բաժանմունքի կառավարիչ
գեներալ Դուբելտը հայտնում ե ապագա Ալեքսանդր
II-ին. «Այլևս նրա մոտ հաճախորդներ չեն թողնւի»։

Յեւ իրոք, նա այժմ մնաց մենակ, Կալանատունը
գողերի բանտ էր։ Առաջին քսանչորս ժամն ստիպված
յեղավ նստելու այսպես կոչված «սիրիւկայում»։ Սի-
րալիւր վոստիկանական յենթասպան նրան զբաղեց-
նում էր, պատմելով ամառային այգում կատարած իր
զբոսանքի և «թռչունների բուրմունքի» մասին. Հե-
տո նրան տեղափոխեցին մի մաքուր և լույս սենյակ։
Վոստիկանական իշխանությունն աչա բանտարկչալի
հետ վարւում էր նուրբ քաղաքավարությամբ, նույն-
իսկ ակնածանքով։ Նա հանգիստ էր. ամենավատը —
անորոշությունը — չկար, այն բոլորն, ինչ վոր նրան
սպասում էր, հայտնի յեր, Նա ուներ զրքեր և թուղթ,
նա կարող էր աշխատել։ Սկզբում նա զբաղվում էր
լեհերենի ուսումնասիրությամբ։ Այնուամենայնիւ նա
տանջվում էր։ Հաշվում էր մինչև ազատվելը մնացած
օրերը։ Նրա մտքերը հեռու եյին, հեռավոր Կուրտավ-
նելում, վորտեղ նա բազմաթիւ յերջանիկ ժամեր էր
անցկացրել։ Այնտեղ, Փրանսիական կապույտ չերկնքի
տակ գտնվում եյին նրա բարեկամները — Վիարդո-
ները։ Կալանքն ապագայում կարող էր խանդարել նը-
րան արտասահմանյան անցագիր ստանալ, Դա նշա-

նակում եր նրանց յերբեք չտեսներ: Ահա թե ինչն եր
նրան ամենից շատ ճնշում: Սենյակում շոգ եր: Նա
յերկար ժամանակ յետ ու առաջ եր քայլում: Հետո
նա այս գործի մեջ կարգ մտցրեց: Նրա սենյակը
մտնող մարդը մի տարրինակ պատկեր կտեսներ,
սենյակի մի ծայրում, սեղանի վրա, դրված էին յեր-
կու կապուկ խաղաթուղթ: Տուրգենևը մոտենում եր
սեղանին, վերցնում մեկ հատ խաղաթուղթ և դան-
դաղաքայլ տանում եր այն սենյակի մյուս ծայրը:
Հետո նույնպիսի չափած քայլերով վերադառնում եր
սեղանի մոտ, ելի մի թուղթ վերցնում և նորից տա-
նում: Այդպիսով, մեկը մյուսի հետեվից, նա սենյակի
մի ծայրից մյուսն եր տանում բոլոր 104 թղթերը:
Դա կադմում եր 208 վոտք: Որական նա այդ անում
եր յերկու անգամ, նշանակում ե 416 վոտք: Յուրա-
քանչյուր վոտքը ութը քայլ եր: Ընդամենն այդպի-
սով, նա որական անում եր 3300 քայլ: Դա կադմում
եր մոտ յերկու կիլոմետր: Այն որերին, յերբնա այդ-
պես ման չեր գալիս, ամբողջ արյունը գլուխն եր
խփում:

Կալանատուներ միմիայն բանտ չեր: Այն ուրիշ
Փունկցիաներ ել եր կատարում. այստեղ ձաղկում
էին ճորտ ծառաներին, վորոնց այդ նպատակով ու-
ղարկում էին աներերը: Նրանց այստեղ ձաղկում է-
յին կալվածատերերի հանձնարարությամբ: Այն, ինչ
վոր դատակներտներում կատարում էին ախոռնե-
րում, մայրաքաղաքում կենտրոնացված եր: Տուրգե-
նևը բախտ չուներ: Նրա սենյակը գտնվում եր այն
սենյակի կողքին, վորտեղ կատարվում եր այդ եկդե-
կուցիան: Ջայներն այստեղից բոլորովին պարզ լըս-

վում ելին: Իր ամբողջ կյանքում նա պահեց ճիպտաների շրփփոցի, ձողկվողներին ճիչերի և տնքոցներին հիշողությունը: Ստիպված եր այդ ձայների տակ աշխատել, վորովհետև նա սկսել եր գրել: Այստեղ, կալանքի տակ, կալանատանը նագրեց «Մումու» պատմվածքը:

Տանջալից որերն անցնում ելին մեկը մյուսի հետեվից: Շուտով բոլոր լերեսունն ել անցան: Մայիսի 16-ին նրան ազատեցին: Յերկու որ հետո, մայիսի 18-ին Ս. Պետերբուրգի գեներալ — նահանգապետը հայտնում եր գեներալ Դուբելտին. «Ս. Պետերբուրգում ապրող Ույոլի նահանգի կալվածատեր Իվան Տուրգենևը մի ամիս նստեց կալանքի տակ և մայիսի 18-ին աքսորվեց իր ծննդավայրը»:

Ա. Ք. Ս Ո Ր Ո Ւ Մ

Ամեն անգամ, յերբ նա մոտենում եր իր հարազատ վայրերին, հուզմունքը համակում եր նրան: Դա իրեն համար ել անբացատրելի լեր: Բավական եր, վոր բարձրանար բարձր սարը, վորտեղից բացվում եր Մցենսկի տեսարանը — նրանից մինչև Սպասսկոյեն հեռու չեր — և նրան համակում եր մի ուրախ զգացում: Լի կրճքով նա շնչում եր հարազատ տափաստանի ողբ:

Գյուղում նա մի ուրախություն ուներ, վորը գոնե վորոշ չափով հաշտեցնում եր նրան հարկադրված այնտեղ ապրելու հեռանկարի հետ, — դա վոր սորողությունն եր: Պատանեկական տարիներից նա մոլի վորսորդ եր: Վորսորդության համար նա պատրաստ եր մոռանալ ֆնացած բոլորը:

Նա Սպասսկոյէ յեկավ հունիսի սկզբին: Ամսի վերջին սկսվում է ինքնամոռացության հասնող վորսորդութունը: Նա վորսորդական եքսկուրսիաներ է կատարում տանից հարյուր հիսուն վերստ հեռավորությամբ, հարևան նահանգները: Այդպես տեղում է սինչել հոկտեմբեր: «Այս տարվա ընթացքում յես մենակ իմ հրացանով սպանել եմ 304 հատ,—գրում է նա Ակսակովին,— այն է՝ 69 ձիահալ, 66 ճահճակտցար, 39 լռահալ, 33 մորեկ, 31 կաքավ, 25 լոր, 16 նապաստակ, 11 ջրահալ, 8 շամբահալ, 4 բադ, 1 ջրակտցար, 1 կտցար: Այս թվերը մեծ են թվում, բայց յեթե նկատի առնենք, թե վորքան շատ է հեռու եմ ման յեկել, չի կարելի ասել, թե յես հաջող վորս եմ արել»:

Հոկտեմբերին սկսվեցին աշնանային, հետո ել ձմեռային բուք ու բորանը, և վորսորդության վերջն յեկավ. «Քամին այնպիսի գեղգեղանքներ է դուրս բերում, վոր յերբմն անհնարին է ակամայից չբացալանչել. թռև, ի՛նչ վատ ու ձանձրալի յե, և ցուրտ ու անդուր յերկրիս վրա ապրելը... Հարկավոր է թարմանալ և մտածել այլ բանի մասին»:

Նա աշխատանքի յե ձեռնարկում: Սպասսկոյէյում կար բավականին տչքի ընկնող զրադարան: Հիմնված էին ևս լուսավորչական ձեռքով, այն հետո լրացվում է Վարվառա Պետրովնայի և իրեն Տուրգենևի ձեռքով: Նա այստեղ փոխադրեց Բելինսկու զրադարանը: Մեծ քննադատի մահվանից հետո նա այն գնել էր: Այժմ այստեղ կար հինգ հազար հատորից ավելի: Նա յեռանդով կարգում էր: Յերկար ժամանակով նա խորասուզվում է տարեգրությունների ընթերցանության մեջ: Ընթերցանությանը հետեւում է գրական աշխա-

տանքը: «Յես դեռ չեմ մեռել,—գրում ե նա Պետեր-
բուրգ,—բայց խորը միայնությունը, վորի մեջ յես
ապրում եմ, ինձ վորոշ հասկացողություն ե տալիս
այն լուծյան մասին, վոր մեզ սպասում ե գերեզ-
մանում: Ասենք, յես չեմ դանդատվում: Յես վոչ մի
վայրկյան ձանձրույթ չեմ զգացել, աշխատում եմ և
կարգում»:

Այդպես անցնում ելին որեր և ամիսներ:

Գարնան բացվելով կյանքի խաղաղ ընթացքը
խանդարվեց մի անսովոր դեպքով: Արգեն տարվա
սկզբին Պետերբուրգում իտալական ոպերայում գաստ-
րոլներ եր տալիս Պոլինա Վիարդոն: Արգեն յերեք
տարի յեր նրանք չեյին տեսնվել: Պետերբուրգից
նրան գրում եյին նրա առաջ բերած ֆուրորի մա-
սին: Նա իր ամբողջ հոգով ձգտում եր այնտեղ, բայց
մեկնելու թույլտվություն ստանալու մասին մտա-
ծելն ավելորդ եր: Նույնիսկ հարեման կալվածքներն
ու Տուլա քաղաքը մեկնելու իր խնդրանքին նա մեր-
ժում ստացավ. «Ապասել, տեսնելու համար, թե նա
իրեն ինչպես ե պահում»,—գրել եր ժանդարմների
շեֆ կոմս Որլովը: Մարտ ամսին նրա և Վիարդոյի
միջև տարածությունն ավելի փոքրացավ—նա յեկավ
Մոսկվա: Նոր միջնորդություն հարուցելն անողոտ
եր: Յեւ սակայն մարտի 20-ին նա փոստալին ճանա-
պարհով ծածկասալակի մեջ ցնցվելով սլանում եր
Մոսկվա: Նա իր գրպանում ուներ մի ինչ վոր վա-
ճառականի անունով կեղծ անցադիր: Ուրիշ յեւք չկար:
Նա վճռեց այդ վտանգավոր քայլն տնել: Յերկու ուր
հետո կեղծ վաճառականը մոտենում եր «սպիտակա-
փայլին», վորտեղ մոտ մի տարի չեր յեղել բարե-

կամները դարձացած և վախեցած ելին: Նա շատ բան
եր վտանգի յենթարկում: Բայց ամեն ինչ հաջող վեր-
ջացավ: Մի շաբաթի չափ մնալով Մոսկվայում՝ նա
ապրիլի սկզբին վերադարձավ տուն:

Ապրիլի 16-ին, իր ձերբակալման տարեդարձին
Տուրգենևը խնդիրք դրեց թագաժառանգին, քայքայ-
ված առողջությունը պատճառ բռնելով, նա խնդրում
եր թույլ տալ մայրաքաղաք վերադառնալ: Այնուու-
մենայնիվ խնդիրքն ընկավ ժանդարմների շեֆի ձեռ-
քը: Նա խնդիրքի վրա գրեց. «շուտ ե»: Նշանակում
ե, ստիպված եր մնալ Սպասսկոյեյում:

Նորից սկսվեց կալանքի խաղաղ հոսանքը: Նա
ցերեկն աշխատում եր, իսկ յերեկոյան յերաժշտու-
թյուն լսում: Նվագում էին Սպասսկոյեյի կառավա-
րիչ, նրա բարեկամ Տյուտչևի կինը և կնոջ քույրը.
«Բեթհովենը, Մոցարտը, Մենդելսոնը և վերերը մեր
սիրելիներն են»: Յե՛վ նորից շատ ժամանակ նվիրում
ե վոքսորգության: Յերբեմն լռահավ իսկելու համար
նա գնում եր հարյուր հիսուն վերստ հեռու: Հունի-
սին նրան այցելեց բանաստեղծ Ֆետը, վորի հոր կալ-
վածքը Սպասսկոյեյ հեռու չեր, կարգում եր Հորացիո-
սի ողաների սքանչելի թարգմանությունները: Ա-
մառվա վերջին Սպասսկոյեյից Տյուտչևի մեկնելու
կապակցությամբ, նա տնտեսական գործերով ստիպ-
ված յեղավ գյուղերը շատ ման գալ: Դա քիչ ժամա-
նակ չեր խլում, բայց և լավ կողմ ուներ. «Յես աշ-
խատում եմ վոչ մի առիթ լաց չթողնել ամեն կերպ
գավառական կյանքից ողուտ քաղելու համար: Յես
բազմաթիվ նոր մարդկանց հետ ծանոթացա և ժամա-
նակակից կենցաղին և ժողովրդին ավելի մոտեցա»:

Նորից մոտենում եր աշուհը իր չաբ բուքերով և վատ յեղանակներով: Նա նորից սկսում է դիմել վերադարձի համար: Հոկտեմբերին նա խնդիրք է գրում Դուբնյովին, նոյեմբերին՝ Որլովին: Պետերբուրգում նրա համար հոգում են ազդեցիկ բարեկամները: Դա վճռեց գործը: Նոյեմբերի 14-ին Որլովը թագավորին գեկուցագիր ներկայացրեց Տուրգենևին գյուղից դուրս գալու և յերկու մայրաքաղաքներում ապրել թույլ տալու մասին: Թագավորը մակադրեց. «Համաձայն եմ, բայց ամենախիստ հսկողության տակ առնել»:

Դեկտեմբերի 9-ին նա արդեն Պետերբուրգումն էր:

ՂՐԻՄԻ ԿԱՄՊԱՆԻԱՆ.

Նրան բարեկամները դիմավորեցին ադմուդով և ուրախությամբ: «Современник»-ի խմբակն էր վերադառնում նրա ամենաազնաւոր անդամը: Այստեղ ելին Նեկրասովը և նրա խմբագրակիցն ամսագրի գծով Պանասը, մի թեթևամիտ մարդ, վոր ամենալուրջ հարցերում անգամ ընդունակ էր ըմբռնել միայն «վերնածայրերի կատարները, բայց և միաժամանակ՝ բարեհոգի և բարի: Իր խիստ ուղալած շապիկի կուրծքը ծեծելով, նա բացականչում էր. «Ձե վոր յես հառաչանքով մարդ եմ»: Այստեղ ելին Աննենկովը, գրականագետ, վոր աչքիցիւր ընկնում ստույգ և նուրբ ձաշակով, մի զգուշավոր և չափավոր մարդ. «Библиотека для чтения»-յի ապագա խմբագիր Դրուժինինը, «Թշվառ Անտոնի» և «Գյուղի» հեղինակ Գրիգորովիչը: Մոսկվայից այցելում էր խմբակի բոլոր մասնակիցների բարեկամ, անցյալում Բելինսկու մոտ բարեկամ, Բոտկինը: Խմբակի սովորական մասնակից Գոն-

Հարովն այդ ժամանակ «Պալլադա» ֆրեզատով¹ աշխարհի շուրջը ճանապարհորդություն եր կատարում։ «Современник»-ի խմբագրությունն ի պատիվ Տուրգենևի հանդիսավոր, առատ ու աղմկալից ճաշկերույթ տվեց։ Դրան հաջորդեցին ուրիշները։ Կյանքը մտավ իր ընթացքի մեջ։

Այնինչ Ռուսաստանը տազնապալից և ծանր ժամանակներ եր ապրում։ Կառավարությունը յերկիրը նետել եր պատերազմի մեջ, վորին պատրաստ չեր։ 1853 թ. աշնանը Թյուրքիայի դեմ սկսած պատերազմը առաջ բերեց պատերազմ ամենահզոր պետությունների՝ Անգլիայի և Ֆրանսիայի կողմիցիայի հետ։ Իսկույն և յեթ յերեվան յեկան բանակում տիրող անկարգիւնությունները։ Այն յերկրում, վորտեղ զորանոցն առաջին տեղն եր բռնում, բանակն անզոր դուրս յեկավ։ Ամեն ինչ հրաշալի յեր զորահանդեսների համար և բոլորովին բանի պետք չեր պատերազմի համար։ Զորքը վատ եր ղինված և վատ հագնւած։ Վառողը պակասում եր։ Զորքը վատ եր մատակարարվում վոչ միայն ռազմապաշարով, այլ և ուտելիքով։ Բոլոր ողակներով բացվեցին աղաղակող թալանն ու կողոպուտը։ Լկտիացած ինտենդանտները թալանում եյին զինվորներին ամեն տեղ, վորտեղ վոր միայն կարողանում եյին։ Բանակն այդպիսի պայմանն բում պիտի կռվեր լավ ղինված հակառակորդի դեմ։ Զինվորի հագուստ հագած հազարավոր ճորտ գլուղացիներ իրենց արյունով ներկում եյին Դանուբի ափերը, Կովկասյան լեռների ճյուղավորումները, իսկ

Յեռակայմ առաջատար մարտանավ։ - Մ. Թ.

ավելի ուշ — Սևաստոպոլի բերդի բաստիոնները:

1855 թ. փետրվարի 18-ին ուսաց բանակի Ղրիմում կրած անհաջողությունների ամենաթունդ ժամանակ, մեռավ Նիկոլայ Լ-ինը: Նրա մահը կարծես ընդգծում էր այն սխառմի փրկումը, վոր նա գլխավորում էր յերեսուն տարի շարունակ: Այդ մահն ընդունվում էր, վորպես ավարտումն ուսաց պատմության ամենատխուր դարաշրջանի, վորպես նոր դարաշրջան սկսվելու հույս:

Նրա մահվան լուրը տարածվեց քաղաքում այն ժամանակ, յերբ դեռ ևս պաշտոնական տեղեկություն չկար: Տուրգենևն այդ մարդուն ատում էր: Նույնիսկ շատ տարիներ անց միայն նրա անունը տալիս նա գունատվում էր և դեմքի գույնը փոխում: Մի տարի հետո նա այսպես էր բնութագրում նրան. «Սահմանափակ և դաժան, նա իր բնությամբ իսկական վստիկանական ազնիւ էր...» Տուրգենևն այժմ չէր հավատում, թե նա մեռել է: Տանը նստել չէր կարողանում: Նա դուրս վազեց փողոց: Հասավ մինչև Չմեռային պալատը — այնտեղ ամբոխ էր հավաքված: Ո՛ւմ հարցների վորպես արձան մի զինվոր կանգնած էր պահի: Նա մոտեցավ նրան.

— Ճիշտ է, վոր թագավորը վախճանվել է:

Նա միայն ծուռ նայեց նրան, բայց չպատասխանեց: Նա հարցը կրկնեց.

— Ճիշտ է արդյոք:

— Ճիշտ է, անցեք, — վերջապես պատասխանեց նա կտրուկ և մռայլ:

Բայց նա դեռ չէր հավատում:

— Ճիշտ է արդյոք, — շարունակում էր նա հարցեր տալ:

— Յեթի աշդպիսի բան ասելի և ճիշտ չլիներ, ինչ
կկախելին:

Դա համոզեցուցիչ եր հնչում: Յեթի իր բարեկամ-
ներից վորեւէ մեկն իր մոտ լիներ, նա կնետվեր նրա
գիրկը:

1856 թ. հուլիսին Տուրգենևը նորից արտասահ-
ման գնաց: Նա աշդ վաղուց եր ցանկանում: Հաշտու-
թյուն կնքելուց հետո աշդ հնարավոր դարձավ: Հաշ-
տությունը կնքվեց մարտին՝ Ռուսաստանի համար
ծանր փարիզյան խաղաղությունը:

Նա գնում եր ծովով, ինչպես յերբեմն, իր առա-
ջին ճանապարհորդության ժամանակ: Բայց վորքան
նա աշժմ հեռու յեր խնդուն հույսերով լի այն պա-
տանուց, վոր աշդ ուղին կտրում եր 1838 թվին: «Վոչ
միայն առաջին և յերկրորդ, այլ չերրորդ չերխաասար-
դությունն» արգեն անցել են... Յետեվն եր մնացել կյան-
քի միավարտված շերտ: Նրա ստեղծագործական դար-
գացման մեջ աշժմ նոր ետապ եր սկսվում: Աշդ տա-
րին լույս տեսավ նրա առաջին վեպը՝ «Ռուդինը»,
վոր գրել եր 1855 թ. ամառը, Միաստոպոլի սոսկալի
ռմբակոծության ամիսներին: Նորավեպի վրա աշխա-
տելու շրջանը, «հին յեղանակի» շրջանն ավարտված
եր: Սկսվում եր խոշոր յերկի, վեպի վրա աշխատելու
նոր շրջան: Այս ճանապարհորդությամբ նրա անձնա-
կան կյանքումն ել նոր ետապ եր սկսվում: Նա և ու-
րախ եր դրանով և տարակուսանքներով լի «Իմ տա-
րիքում արտասահման մեկնել՝ նշանակում ե իրեն
վերջնականապես մատնել գնչուական կյանքի և դեն
ձգել ընտանեկան կյանքի ամեն մի միտք», — աշդ-
պես եր նա գրում մեկնելուց առաջ:

Նրա կյանքի նոր սկսված շրջանը գուղաղիպեց
սուս հասարակական զարգացման նոր շրջանին, վոր
սկսվել էր Ղրիմի կամպանիայի ավարտումից անմի-
ջապես հետո:

Շոգենավը նրան Շտետտին էր տանում... Բարե-
կամսերից նա բաժանվեց ջերմությամբ: Նեկրասովը
նրան ճանապարհ դրեց վոտանավորով:

Прощай! Завидую тебе—
Твоей поездке, не судьбе...
Ты счастлив. Ты воскреснешь вновь;
В душе твоей проснется живое
Все чем терзает прихотливо
И награждает нас любовь...

(Գնաս բարեւ Նախանձում եմ — քո մեկնելուդ,
վոչ բախտիդ... Յերջանիկ եմ: Կվերածնվես նո-
րից. և քո հոգում կարթնանա վառ բոլորն, ին-
չով սերը մեզ տանջում և ու վարձատրում քմա-
հաճ...):

ՄԱՍՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՌԵՅՈՐՄԻՑ ԱՌԱՁ

1857/58 թ. ձմեռը Տուրգենևն ապրում էր Հռոմում: Համարյա քսան տարի չեր անցել այն որից, յերբ նա այստեղ էր Ստանկևիչի հետ: Այդ ժամանակամիջոցում՝ 1855 թվին մեռավ Գրանովսկին: Մեռավ Բելինսկին — 1848 թվին: Բակունինը, վորը նուրեւ էր հեղափոխականի ուղին, անցավ գերմանական և ավստրիական բանտերով և այժմ նստած էր Շլիսելբուրգյան բերդում:

Այս անգամ Տուրգենևն այստեղ էր Վ. Պ. Բոտկինի հետ: Նորից, ինչպես չերբեմն Ստանկևիչի հետ, նրանք հեռավոր զբոսաշրջներ ելին կատարում հավատենական քաղաքի շրջակայքներում, յերկար ժամեր անցկացնելով հռոմեական «կախարդական վեհապանծ» բնության մեջ: Անկարելի չեր հետարբեր քննել զեպի մշտադալար կաղնիները, հովանոցաձեւ իտալական սոճիները, նոճիները, ձիթենիները, բաց — յերկնագույն լեռները, վոր յերեւում եյին հեռվում, դեպի արտասովոր գեղեցկությունը, վոր տարածվում էր «կախարդական» — թափանցիկ շղարշի նման: Չնայած ձմեռային ամիսներին, յերկնքի և յերկրի վրա ամեն

որ «ինչ վոր լուսավոր տոն» եր կատարվում: Նրանք «զարմանալի որ են անցկացնում villa Pamfili»-յում, մի ուրիշ անգամ մտնում են villa Madama — «մի կիսակործան և լքած շինություն, վոր շինված եր Ռաֆայելի նկարներով»: Յեվ «այդպիսի դիտումներից վսեմանում ե հոգին — և ավելի մաքուր, և ավելի քնքեռլը են հնչում նրա մեջ գեղարվեստական լարերը...»

Բայց և այնպես այդ գեղեցկությունները նրան իր մոռլ հոգեկան վիճակից դուրս չբերին. «Յես կարող եմ միայն համակրել կյանքի գեղեցկությունը — ապրել, սակայն, չես չեմ կարող: Սև քողն ընկել ե վրաս ու փաթաթել ինձ. չեմ կարողանալու իմ ուսերից դեն նետել այն»:

Այդ վիճակը հետեվանք եր անցյալ տարվա Փարիզում անցկացրած իր համար ծանր ձմեռվա: Անձնական բախտով չբավարարվելու հետեվանքով ընկճված հոգեկան վիճակն ավելի յեր ծանրանում նրան ամբողջ ձմեռը տանջող հիվանդություն: Նա յեկավ Հռոմ, վերադառնալի ազատվի այդ «մրուրից» և սկսի աշխատել: Բայց Հռոմում հիվանդությունը նորից սկսեց նրան «կրծել»: Յեվ զա՛յ աղղում եր և՛ աշխատանքի և՛ հոգեկան վիճակի վրա:

Մինչ այդ Ռուսաստանից արտասովոր լուրեր եյին գալիս. ճորտատիրության ուժեղումը պաշտոնապես հայտարարված եր: Ղրիմի կամպանիայից հետո, վորը չափազանց ցայտուն կերպով ցուցաբերեց նիկոլաեյան ուժի մանկությունը, կառավարությունն ստիպված եր կանգնել ուժեղորմների ճանապարհի վրա: 1857 թ. աշնանը հայտարարվեցին ճորտատիրական իրավունքի առաջիկա վերացման առաջին պաշտոնա-

Կան ակտերը: Ազնվական շրջաններում նրանք հսկա-
 յական հուզմունք առաջացրին: «Նավը շարժվեց, և
 մենք գլուխներս կորցրինք»,— գրում էր Տուրգենևին
 Ս. Տ. Ակսակովը: «Յերկու հրովարտակ և յերրորդը
 նույն բանի մասին... մեր ազնվականության մեջ
 առաջ բերին չլսված տագնապ,— Հռոմից գրում էր
 Տուրգենևը Գերցենին Լոնդոն:— Արտաքին պատրաս-
 տակամության տակ թաղնված էր ամենաբուրժու-
 անական ու վախը և ամենագծուծ ժլատություն-
 քը. բայց այժմ արդեն յես գնալ չեր կարելի — le vin
 est tiré, il faut le boire»¹: Ազնվականության լիբե-
 րալ մասը ցանկանում էր վերադառնալ ճորտատիրական
 իրավունքի, վորը խանգարում էր յերկրի կապիտա-
 լիստական դարդացմանը: «Յես ձեզ չեմ ասի, թե այս
 բոլորը վերջանալու է ազդում ինձ վրա...—գրում
 էր Տուրգենևը Հռոմից Լ. Ն. Տոլստոյին:— Վաղուցվա
 սպասվածը կատարվում է — և յես յերջանիկ եմ, վոր
 ապրեցի մինչև այս որերը... Հավատացնում եմ ձեզ
 (վոր ռեֆորմի հարցն) այստեղ մեզ համարյա թե ա-
 վելի յե դրադեցնում, քան ձեզ բոլորիդ, վոր տեղումն
 էք գտնվում. ամեն մի լուր ընդունվում է ազահու-
 թյամբ, իսկ ասեկոսեններին և վեճերին ծայր չկա»:
 1857/58 թ. ձմեռը Հռոմում անցկացնող ռուսնե-
 րի խմբակի մեջ միտք ծագեց հիմնել ամսագիր, վորը
 պետք է ոժանդակեր կառավարությանը ռեֆորմի
 անցկացնելու գործում՝ լուրերը եյին պատվում թե
 կալվածատերերն ու ադմինիստրացիայի բարձր շրջ-
 ջանները ռեֆորմին դեմ եյին գնում: Նախագծի բո-

¹ Գինին բացված է, պետք է այն խմել:

վանդակությունը շարադրող գրությունը հանձնարար-
վեց Տուրգենևին: 1858 թ. հունվարին «Տնտեսական
ուղեցույց» ժուռնալի հրատարակման մասին գրու-
թյունը կարդացվեց խմբակի հավաքույթներին մե-
կում, հավանություն տրվեց և ուղարկվեց Ռուսաս-
տան «բարձրագույն իշխանությանց և քննություն»:
Նախագիծը բոլորովին չիրականացավ: Իշխանություն-
ները գտան, վոր այդ դեռ «վաղաժամ է»:

Այժմ արդեն այլևս արտասահմանում մնալ չեր կա-
րելի: «Մայիս ամսին հույս ունեմ գալ գյուղ,— գը-
րում է Տուրգենևը Ռուսաստան,— և այնտեղից չեմ
մեկնի, մինչև վոր չկարգավորեմ իմ հարաբերու-
թյունները գյուղացիների հետ: Փալիք ձմեռը, յեթե
աստված տա, յես կլինեմ հողատեր, բայց արդեն վոչ
կալվածատեր և վոչ ել բարին»:

Յե՛վ իրոք նա հունիսին արդեն Սպասսկոյեյումն
եր: Սեպտեմբերի սկզբին Տուլայում տեղի ունեւր կալ-
վածատերերի համագումար Տուլայի ազնվականու-
թյան կողմից գյուղացիական ռեֆորմը նախապատ-
րաստող տեղական կոմիտեյի պատգամավորներ ընտ-
րելու համար: Ընտրություններից առաջ հարյուր
հինգ ազնվական — հողատերերի կողմից տված դեկ-
լարացիայի տակ, վորով նրանք անհրաժեշտ եյին
գտնում «ազատել գյուղացիներին, տալով նրանց
վորոշ քանակությամբ հողաբաժին, վորպես ժառան-
գական սեփականություն» (վորի համար կալվածա-
տերերը «ստանային լրիվ, բարեխիղճ դրամական վար-
ձատրություն»), ալ ստորագրությունների հետ կա՛ն
հետևյալ ստորագրությունները.

Զերնոկի կալվածատեր
ԻվԱՆ ՏՈՒՐԳԵՆԵՎ

Կրասնովնսկի կալվածատեր
ԿՈՄՍ ԼԵՎ ՏՈՒՄՏՈՅ

Հարյուր հինգ ստորագրությունների մեջ Զերն-
սկու կալվածատեր Իվան Տուրգենևի ստորագրու-
թյունն ըստ կարգի յերկրորդն է:

Դեռ ես Հռոմում նա սկսեց աշխատել մի նոր
վեպի — «Дворянское гнездо»-յի վրա: Այդ վեպը նա
վերջացրեց աշնանը, Սպասսկոյեյում: 1859 թ. հունիս-
վարին «Дворянское гнездо»-ն տպագրվեց «Совре-
менник»-ում: Բարեկամները, վորոնց նա վեպն առա-
ջուց կարդացել էր, նրան «ովացիաներ» եյին գուշա-
կում: Սակայն հաջողությունը գերազանցեց բոլոր
սպասելիքները: Այդ հաջողությունը հսկայական էր,
ընդհանուր, բացառիկ: Տուրգենևի, վորպես խոշորա-
գույն գրողի, հոշակը վերջնականապես ամրացավ:
Փառքն ու ուշադրությունը շրջապատում էլին նրան
ամեն կողմից: Ամեն տեսակի հոշակավոր անձինք աշ-
խատում էյին նրա հետ ծանոթանալ: Յերիասարդ
գրողներն իրենց գրվածքները բերում էյին նրան և
նրա դատավճռին էյին սպասում: Աշխարհիկ սալոն-
ներից հրավերներ էր, վոր թափվում էյին: Մի տա-
րի անց նույնիսկ Գերցենը իր լոնդոնյան «КОЛОКОЛ»
ամսագրում նրան անվանեց «ժամանակակից ռուս մե-
ծագույն արվեստագետ»: «Յես ամաչում եյի, և դրան
հավատալ չեյի կարող, բայց ինձ հաճելի յեր այդ», —
գրում էր Տուրգենևը Գերցենին:

Նա չտեսնված ստեղծագործական վերելքի շրջան
էր ապրում: «Дворянское гнездо»-յից անմիջապես

հետո,— դեռ նրա լույս տեսնելուց մի ամիս ել չէր անցել,— նա սկսում է մշակել նոր «Նախորդակին» վեպի պլանը։ «Բավական հոգնեցուցիչ աշխատանք է, մանավանդ վոր աչն վոչ մի տեսանելի հետք չի թողնում. քեզ համար պառկում ես բազմոցի վրա կամ քայլում սենյակում և գլխումդ վորեւե բնավորություն կամ դրություն է շուռ ու մուռ դալիս — մեկ ել տեսնում ես, վոր յերեք, չորս ժամ անցավ, բայց, կարծես, շատ չես առաջ գնացել»։ Նա այդ վեպն սկսում էր գրել արդեն արտասահմանում, Վիշիում, մի փոքրիկ ֆրանսիական քաղաքում։ Այնտեղ ծաղիկող լորինների քաղցր բուրմունքը նրան հալըենիքն եյին հիշեցնում, բայց այնտեղ չկային նրա «անծայր դաշտերը, ոշինդրները արտերի միջնակներում, լճակներն ուռենիներով և այլն»։

Վիշիից նա շտապում է Վիարդոնների ամրոցը, Կուրտաֆել, վորի հետ այնքան հիշողություններ եյին կապված։ Նա այժմ շարունակ զբաղված է իր յերկով, նույնիսկ այն ժամանակ, չերբ վոչինչ չի անում. «Յես անդադար զբաղված եմ իմ գործող անձերով, նույնիսկ յերազում նրանց եմ տեսնում»։ Այնուամենայնիվ նա այստեղ նորից տխուր տրամադրություններով էր համակված, վոր առաջացել եյին անձնական բախտի անհաջողության միշտ նույն զգացումով. «Նստած եմ լուսամուտի առաջ, վոր պարտեզին է նայում... Չորս կողմս ամեն ինչ շատ խաղաղ է. լսվում են մանկական ձայներ և քայլեր (տիկին Վիարդոն սքանչելի յերեխաներ ունի) — պարտիզում ղունդունում են վայրի աղափրիներն ու շիկահափն և յերգում, քամին փչում է դեմքիս — և սիրտս համար-

յա թե ծերության թախիծն և պատել: Ընտանիքից և հայրենիքից դուրս չկա յերջանկություն, ամեն մեկը թող նստի իր բնում և թող արմատները խրի իր հայրենի հողի մեջ: Ինչո՞ւ կպչել ուրիշի բնի յեզրին»:

Վեպն ավարտվում և արդեն Սպասակոցյում, ու շաշնանը:

«Նախորդակին» վեպն ավարտելու ժամանակ, ինչպես և առաջ «բոլոր մտածումների, բոլոր խոսակցությունների միակ առարկան» գլուղացիական հարցն էր: Վեպն ավարտվեց այն ժամանակ, յերբ ցայտուն կերպով գծվեց տարածայնությունը լիբերալ ազնվականության բանակի, վորին պատկանում էր Տուրգենևը, վոր «աստիճանական» էր, մի մարդ, վոր «ռեֆորմներն սպասում էր միայն ի վերուստ» և հեղափոխական դեմոկրատների շրջանների միջև, վորոնք կողմնորոշվում էին դեպի գլուղացիական հեղափոխությունը: Նրանց իդեոլոգներն էին Ն. Գ. Չերնիշևսկին և Ն. Ա. Դոբրոլյուբովը: Դեռ ևս հիսունական թվականների կեսերից Չերնիշևսկին, հետո էլ Դոբրոլյուբովը դառնում են «Современник»-ի աշխատակիցներ: Հիսունական թվականների վերջերին ամսագրի գաղափարական ղեկավարությունը վերջնականապես անցնում է նրանց ձեռքը: «Современник»-ի եջերից Չերնիշևսկին և Դոբրոլյուբովը վճռականորեն հարձակվում են լիբերալ—ազնվականության բանակի վրա, վոր պաշտպանում էր մասնակի ռեֆորմների, կալվածատիրական տնտեսության խաղաղ եվոլյուցիայի ուղին դեպի կապիտալիզմը: «Современник»-ի հին աշխատակիցները հեռանում են ամսագրից: «Նախորդակին» վեպը Տուրգենևը տալիս և «Русский вест-

НИК»-ին, իր հետեւիցալ պատմվածքը «Առաջին սերը» նա տպագրում է «Библиотека для чтения»-յում: Խզումը «Современник»-ի հետ դառնում է կատարված փաստ: Չերնիշևսկին նրա մասին հայտարարում է ժողովում: «Մեզ սկսեց թվալ, թե Տուրգենևի վերջին պատմվածքներն այնքան ել մոտ չեն համապատասխանում իրերի մասին մեր ունեցած հայացքին, ինչպես առաջ, յերբ և՛ նրա ուղղությունը մեզ համար այնքան ել պարզ չէր, և՛ մեր հայացքներն այնքան պարզ չէին նրա համար: Մենք բաժանվեցինք: Այդպէս է արդոք: Վկա յենք բերում իրեն Տուրգենևին»:

1861 թ. փետրվարի 19-ի մանիֆեստի լուրը, վոր հայտարարում էր ճորտատիրական իրավունքի վոչընչացումը, նրան հասավ Փարիզում: Լիբերալ ազնվականության ամբողջ բանակի հետ միասին Տուրգենևը վողջունում է այդ ախտը:

Իրավաբանորեն գլուղացիներն ազատվեցին կալվածատերերի իշխանությունից: Սակայն այն սկզբունքները, վորոնցով ռեֆորմն անցկացվեց, գլուղացիությանը գեպի կործանումն էյին տանում: Տուրգենևը շուտով կարող եր այդ բանում համոզվել:

ԲԱՂԵՆ—ԲԱՂԵՆ

1852 թ. դեկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո, վոր Զրանսիան հայտարարեց կայսրություն, յերկրից սկսվեց եմիգրացիա: Հանրապետականները, Նապալեոն III-ի թշնամիները, վորն իրեն կայսր եր հայտարարել, հայրենիքից հեռանում էյին: Նոր կայսրության մեջ հաստատված անտանելի ռեժիմը վիարդոյի ընտանիքին նույնպէս ստիպեց 1863 թ. թողնել յերկիրը:

Պոլինայի ամուսինը, Լուի Վիարդոն հանրապետու-
թյունը վոչնչացնող դեկտեմբերյան հեղաշրջման յեր-
դրվյալ թշնամին եր: Այդ տարվա գարնանը նրանք
տեղափոխվեցին Բադեն - Բադեն, Բադենի գերմա-
նական դքսության մի փոքրիկ քաղաք, վոր համար-
յա Ֆրանսիական սահմանի վրա յե գտնվում: Ֆրան-
սիական հեղափոխության ժամանակներից Ֆրան-
սիական վտարանդիներն այստեղ ելին ընակություն
հաստատում: Վորպես հռչակավոր կուրորտ նա ամեն
տարի հաղարավոր յեկվորներ եր գրավում: Քաղաքը
թաղված եր կանաչի մեջ, շրջապատված եր Շվարց-
վալդի լեռներով: «Այնպիսի ծառեր, ինչպիսիք այնտեղ
կան, յես վոչ մի տեղ չեմ տեսել,— գրում եր Տուր-
գենեը Ֆլորենցին,— և այն ել հենց լեռների կատարին:
Դա ուժեղ ե, յերիտասարդ, բանաստեղծական և ու
ներագեղ և աչքերի և հոգու վրա բարերար ազդեցու-
թյուն ե թողնում: Յերբ նստում ես այդ հսկաներից
մեկի ստորոտում, թվում ե, թե նրա հյութերի մի
մասը փոխ ես առնում»:

Իր բարեկամներից անմիջապես հետո Տուրգենեը
տեղափոխվեց այստեղ: Յեթե Վիարդոնների ընտանիքը
տեղափոխվեր Ավստրալիա, ասում եր նա հաճախ, յես
ներանց հետեվից կգնայի: Վիարդոնների հարեվանու-
թյամբ նա գնեց մի հողամաս և սկսեց իր սեփական
վիլլայի կառուցումը: Նա շինվում եր մի օտավերախիտ
պարտիզում, վոր ձորակով գետն եր իջնում: Խաղաղ
կյանքի տարիները հոսեցին Բադենում: Նա շուտով
սիրեց և՛ այդ քաղաքը, և իր կյանքն այնտեղ, Վի-
արդոնների ընտանիքի կողքին: Այնտեղից մեկնելով,

նա յերազում եր շուտով վերադառնալ իր «Չերմ սիրած» «հարազատ» բուհնը:

Բաղենի իր խաղաղ կյանքի ընթացքը խանգարվեց ստիպողական ճամբորդությամբ Ռուսաստան: Պետերբուրգում III բաժանմունքը բռնել եր Գերցենի, Բակունինի, Ոգարևի նամակները, գրված Ռուսաստանի բարեկամներին, վորոնց մեջ հաճախ հիշվում եր Տուրգենևի անունը: Կազմվեց գործ «Լոնդոնի պրոպագանդիստների հետ հարաբերութուն ունենալու մեջ մեղադրվող անձանց մասին»: Տուրգենևը կանչվում եր այդ գործով: Նրան առաջարկվեց գալ Պետերբուրգ սենատական քննիչ հանձնաժողովին ցուցմունքներ տալու: Այն ինչ հենց այդ ժամանակ նա «վերջնականապես բաժանվել եր Լոնդոնի աքսորականներից»: Այն բանավեճում, վոր դրանից քիչ առաջ վարում եյին Տուրգենևն ու Գերցենը, վերջնականապես պարզվեց տարաձայնութունը հեղափոխական Գերցենի և լիբերալ Տուրգենևի միջև, վոր ժխտում եր Ռուսաստանի զարգացման հեղափոխական ուղին: «Մեր կարծիքները խիստ տարբերվում են, գրում եր Տուրգենևը Գերցենին, 1863 թ. գարնանը, — ինչո՞ւ իզուր տեղը միմյանց գրգռել:

Բայց նրան կանչեցին ցուցմունքներ տալու: Նորից, ինչպես մի ժամանակ աքսորից, նա նամակ ե գրում — Ալեքսանդր II-ին: Հավաստիացնելով նրան, վոր իր համոզմունքները չափավոր են, «լիովին անկախ, բայց բարեխիղճ», նա խնդրում ե հաբցաքննության կետերն ուղարկել իրեն, արտասահման: Այդ կետերը նրան ուղարկվեցին, բայց առաջին հրավերին հետեվեց յերկրորդը:

1864 թ. հունվարին նա ստիպված յեղավ ներկայանալ սենատին: Գործը նրա համար լիովին բարեհաջող վերջ ունեցավ, նա ամեն մի պատասխանատվութիւնից ազատվեց և փետրվարի վերջին կարողացավ վերադառնալ Բաղեն, իր «հին բուլնը», վորի մասին բացակայութեան ամբողջ ժամանակամիջոցում չէր դադարում մտածելուց:

Վերադառնալուց հետո նրան հայտնի դարձավ այն կծու դիտողութիւնը, վոր Գերցենը տպագրել էր «КОЛОКОЛ»-ում. «Մեր թղթակիցը պատմում է մի սպիտակահեր Մագթադինեյի մասին (արական սեռի), վոր գրել էր թագավորին, թե ինքը զրկվել է քնից և ախորժակից, հազուստից, սպիտակ մազերից և տամսերից, տանջվելով այն բանից, վոր թագավորը, դեռ ևս չգիտե այն զղշումը, վորի շնորհիվ նա խզել է իր չերիտասարդութեան բարեկամների հետ ունեցած բոլոր կապերը»:

Կյանքը մտաւ իր հունի մեջ: Նա կարդում է, յերաժշտութիւն լսում, աշնան ամիսներին վորսանում, յերբեմն իր Պեգաս շան հետ, վոր ամբողջ Բաղենում հռչակված էր իր արտասովոր խելքով և հոտառութեամբ, հեռավոր եքսկուրսիաներ կատարելով:

Իր Բաղենի կյանքի առաջին տարիներին նրա գրական գործունեութիւնը համարյա հանգել էր, Բաղեն տեղափոխվելուց մի տարի առաջ լույս տեսավ նրա վերջին խոշոր յերկը. «Հայրեր և զավակներ» վեպը, վոր ինչպես հասարակութեան, այնպես էլ քննողատութեան անսովոր ուշադրութիւնն էր գրավել: «Հայրերն ու զավակները» կարդացել էյին նույնիսկ

այնպիսի մարդիկ, վորոնք աշակերտական նստարանից հետո իրենց ձեռքը գիրք չեյին առել»:

Բայց վեպով շատ քչերը բավական մնացին: Դեմոկրատական շրջաններում այն համարում էին պամֆլետ, իսկ Բաղարովի պատկերը՝ յերթասարգ սերնդի ծաղրանկար: Բայց և ազնվականների ունակցիոն շրջաններումն էլ վեպով անբավական եյին: Այստեղ, ընդհակառակը, հեղինակին մեղադրում էին այն բանի համար, վոր նա չափազանց համակրությամբ և վերաբերվել գեպի «նիհիլիստ» Բաղարովը: Տուրգենևին ամենախիստ հարձակումների վերթարկվեց: Վեպի համարյա ընդհանուր դատապարտության ազդեցության տակ նրա մեջ մտադրություն և առաջանում գրական գործունեյությունից բոլորովին հրաժարվել: «Յես իմ գրիչը մեխից կախեցի... — գրում եմա 1865 թ. սկզբին: — Ռուսաստանն ինձ համար դարձել և ուտար, և յես չգիտեմ, թե նրա մասին ինչ ասեմ: Այդպիսի դեպքերում, ինչպես ասում են, le silence est d'or»¹. Բայց արդեն այդ տարվա վերջին նա իր բարեկամին գրում և, թե «բռնել եմ մի մեծ վեպի պոգերից... Յես այնքան յերկար ժամանակ և չեմ գրել, վոր զգում եմ ներքին վոչ թե հոգնածություն, այլ վորոշ ալարկոտություն, վոր չափազանց դանդաղ և անհետանում»: Իս «Ծուխ»-ն եր, գրված 1867 թ. մարտին:

Այժմ նա Ռուսաստան հազվադեպ և գնում և այն էլ կարճ ժամանակով, ամեն անգամ յերազելով շուտափույթ իր բաղենյան «բուլնը» վերադառնալու մա-

¹ Լուս թյունը վոսկի յես:

սին. 1867 թ. զարնանը նա գալիս է Մոսկվա «Ծուխ» վեպի տպագրության համար բանակցություններ վարելու նպատակով: «Այն ժամանակվանից, ինչ յես այստեղ եմ,— գրում է նա Պոլինա Վիարդոյին,— յես չեմ կարողանում ազատվել մի տարրերիակ տալովությունից: Ինձ թվում է, թե յես բանառում եմ... Միայն ձեր նամակներն են, վոր ինձ համար ազատության լրաբերներն են հանդիսանում: Նրանք ինձ ասում են, վոր 11 որից հետո յես նորից կգառնամ այն, ինչ վոր եյի: Բայց վորքան շատ բան են նշանակում այդ 11 որը: Յես բոլորներն եմ համարում: Ո՛ր, ինչ ձանձրացրել է ինձ այս անվերջ ձմեռը, այն ամենը, ինչ վոր յես տեսնում եմ և այն բոլորը, ինչ վոր ինձ շրջապատում է»:

1868 թ. ամառը գալիս է Սպասսկոյե, վորտեղ յերեք տարի չեր յեղել: Պարտեզը նրան հսկայական թվաց: Բազենի Tiergarten-ի ամբողջ հովիտը կարող էր նրա մեջ տեղավորվել: Մանկության հիշողությունները համակում են նրան: Նա իրեն տեսնում է փոքրիկ տղա, վոր վաղում է ծառուղիներով: Ահա նա չերեսի վրա պառկում է ծաղկաթումբերին, գետնաթուփ գողանալու համար: Նա ճանաչում է այն ծառը, վորի վրա նստած էր իր սպանած առաջին աղաւթը: Այստեղ ամեն մի անկյուն հիշողությունների հետ է կապված: Այնուամենայնիվ նա ձգտում է չեռ, դեպի Բազեն: Սպասսկոյեյի տան հին պատերը «կարծես զարմանքով են նայում ինձ, վորպես մի ոտարականի: Յե՛վ յես իսկապես ել, այդպիսին եմ»: Նա խոսում է նախկին ճորտերի հետ, զանազան կոչումների տեր

մարդկանց հետ, դիտում ե աս, ինչ շրջապատում ե իրեն: Չորս կողմն իշխում ե մի սարսափելի, վախ ազդող աղքատութիւն: «Սպասակոչեյում անցկացրածս ամբողջ ժամանակվա ընթացքում,—գրում ե նա Բադեն վերադառնալուց հետո,—յես նմանվում եյի քշված նապաստակի. յես չեյի կարող քիթս պարտեղ հանել, վորպեսզի ծառերի յետեից, թփերի տակից, համարյա թե դետնի տակից ինձ վրա չնետվեյին, չհարձակվեյին՝ սպասավորները, մուշիկները, մեղանները, պաշտոնաթող զինվորները, աղջիկները, կնիկները, կույրերը, կաղերը, հարևան կալվածատերերն ու կալվածատիրուհիները, տերտերները, տիրացուները — թե մերոնք ե թե ուրիշները,— ե բոլորն ել սովից չորացած, սև ագռավի ձագերի նման բերանները բաց, վրտքերի տակ գլորվելով, խանձված ձաչներով գոռում եյին. «հայր, իվան Սերգեևիչ, փրկեցեք, փրկեցեք... մեռնում ենք»: Յես պետք ե, վերջապես, փախչելով ազատվեյի, վորպեսզի ինքս ել առանց վոչնչի չմնայի: Մանավանդ վոր պատրաստվում ե մի սոսկալի տարի, դարնանացանը փչացավ, հաճաք ծղոտով ահագին ե, բայց հասկի մեջ հատիկներ չկան: Յեվ ինչ պատկեր ե ներկայացնում այժմ Ռուսաստանը՝ այդ ինչպես բոլորն են հավատացնում, այնքան հարուստ յերկիրը: Բոլոր տանիքները մերկացված են, ցանկապատերը քանդված. վոչ մի տեղ մի նոր-շինութիւն չի յերևում — բացի ողիտներից. ձիերը, կովերը՝ սատկած, մարդիկ՝ հյուծված, յերկու կառապան հազիվ կարողացան բարձրացնել իմ ճամբրուկը: Ամեն տեղ ամպի նման փոշի յե կանգնած... Մի-այն տեսնում ես մարդկանց, վորոնք փորի վրա յե-

րեսնիվայր ձգված քնած են — ամենուրեք ուժասպա-
ռություն, թուլություն և անտանելի ցեխ ու չքավո-
րություն: Պատկերը տխուր է, բայց ճիշտ: «Սուրբ
Ռուսիան, ծաղկող Ռուսիա չե, — գրում եր նա Պոլի-
նա Վիարդոյին դեռ ևս Սպասսկոյեյից: — Ասենք սըր-
բից այդ բանն սպասել ել չի կարելի»:

Յերգերու մեջ կատարելագործվելու համար Պոլի-
նա Վիարդոյի մոտ աշխարհիս զանազան յերկրներից
յերգչուհիներ եյին հավաքվում: Այս տանը հյուրա-
սիրություն եյին գտնում և գերմանական յերաժիշտ-
ները, նկարիչները, գրողները և քննադատները: Հա-
ճախակի հյուր եր այստեղ Տուրգենևի հին բարեկամը՝
գերմանացի նկարիչ Պիչը: Այստեղ լինում եյին գեր-
մանացի վիպասաններ: Պոլինա Վիարդոն այժմ հան-
դես եր գալիս վոչ միայն իբրև յերգչուհի, այլև վոր-
պես կոմպոզիտոր: Նա չորս ոպերետների համար յե-
րաժշտություն գրեց: Տուրգենևը նրանց համար գրում
եր տեքստը: Դրանք ներկայացվում եյին Տուրգենևի
տանը սարքած բեմի վրա: Ներկայացումներից մեկին
ներկա եյին Պրուսիայի թագավորը, թագուհին և թա-
գաժառանգն իր ընտանիքով: Պիչին գրած նամակում
Տուրգենևը նկարագրում եր իր տպավորությունները.
«Պետք է խոստովանեմ, վոր յերբ յես «փաշայի» դե-
րում պառկած եյի դետնին և տեսնում եյի, թե ինչ-
պես ձեր գոռոզ կրոնալինցուհու անշարժ ջրթներին
դանդաղ խաղում եր սառն ծաղրի թեթեվ զզվանքը, —
իմ մեջ ինչ վոր բան դողաց: Նույնիսկ դեպի սեփա-
կան իմ անձն ունեցած իմ թուլ և արգանքով, ինձ
թվաց, վոր արդեն չափը չափազանց անցավ: Այդ բո-

լորով հանդերձ այդ ներկայացումները հաճելի եյին և հրապուրիչ»,

Այդպես անցնում եյին ամիսներ և տարիներ: 1870 թվին Բաղենի «ըռւնը» հուզվել եր Յեւրոպան ցընցող ահաւոր դեպքերով: Սկսվեց Ֆրանս — պրուսական պատերազմը: Տուրգենևի և Նույնիսի Վիարդոնների ընտանիքի համակրանքը Պրուսիայի կողմն եր. նրա հաղթանակը պետք ե ատելի Նապոլեոնին վճռական հարված հասցնելու: Դեպքերը յերկար սպասել չտվին. «Դրանք արդեն դեպքեր չեն», — գրում ե Տուրգենևը Պիշին, — ալլ ամպրոպի մեկը մյուսին հետևող հարվածներ — ուշքի չեկած խլանում ես բոլորովին: Կայսրը և 100.000 Ֆրանսիացիներ դերի յեն վերցված: Հանրապետութուն: Մի քանի ուրից, գուցե, Փարիզն առնվի...»: Նա յերջանիկ ե, վոր «բախտ ունեցավ վկա լինելու, թե ինչպես այդ խղճուկ անզգամն իր ամբողջ վատախմբակով գլորվեց կոյուղին: Ինչո՞ւ այդ մարդու հետ այդքան ակնածանքով են վարվում: Այն ամենն, ինչին նա արժանի յե, — դա վոջիւններին կերակուր դառնալու համար գնալ կայեննա»: Խաղաղության պայմանները կնքելու ժամանակ Տուրգենևը Պետերբուրգումն եր: «Խեղճ Ֆրանսիա, — բացականչում ե նա: — Ինչպիսի սոսկալի հարված և ինչպես պիտի նա նորից վտարի կանգնի: Բոլորը լի յեն համակրանքով դեպի Ֆրանսիան», — գրում ե նա Վիարդոյին, մատնանշելով, վոր այժմ, Բոնապարտի լծից Ֆրանսիայի ազատագրվելուց հետո, իր զգացմունքները փոխվել են:

Նապոլեոն III այլևս դոյություն չունենր: Կարելի յեր Բաղենից հեռանալ:

«Ծերության ցուրտը որ ավուր
ավելի խորն է թափանցում իմ
հոգին»:

Տուրգենևիք՝ — Յա. Պ. Պոլոնսկուհի:

1871 թ. աշնանը Փարիզի նեղ և կեղտոտ rue de Douai¹ փողոցի մի փոքր յեռահարկ տան մեջ բնակվեցին նոր կենվորներ: Այդ որվանից առաջին յերկու հարկերի պատուհաններից ամեն որ յերգեցողություն եր լսվում. կանացի ձայները յերկար ժամանակ միևնույն գեղգեղանքներն եյին կատարում: Վերին հարկում լռություն եր տիրում: Առաջին յերկու հարկերում բնակվեցին Վիարդոնները, վերին հարկում, յերկու փոքրիկ ու ցածր սենյակներում՝ Տուրգենևը:

Նրա կյանքը Փարիզում շատ բանով հիշեցնում եր Բադենի կյանքը: Որերը խաղաղ հոսում եյին որերի հետևից, առանց աչքի ընկնող դեպքերի, Վիարդոյի ընտանիքի հետ սերտ հարաբերության մեջ, վորի շահերը նա իր սրտին մոտ եր ընդունում: Ռուսաստանն ա հազվադեպ եր գնում և կարճ ժամանակով: Բայց հայրենիքում կատարվող բոլոր դեպքերին հետեւում եր ուշադրությամբ, կարդում եր ամեն բան, ինչ վոր այդտեղ լույս եր տեսնում և յեռանդուն գրադրության մեջ եր իր ուսու բարեկամների հետ: Իր՝ Փարիզում անցկացրած տասնութեկ տարվա ընթացքում նա Ռուսաստան գրել է մոտ յերեք հազար նամակ:

Ռուս բարեկամները հաճախ գալիս եյին Փարիզ, և այն ժամանակ այցելում եյին rue de Douai: Ասենք, ուս այցելուներն այդ տանը սովորական ե-

¹ Փող. Դուե:

Յին: Փարիզում կար ընդարձակ ոռոս գաղութ: Այդ
 գաղութը գլխավորապես բաղկացած էր ուսանող յե-
 րիտասարդությունից, մասամբ ել՝ քաղաքական վտա-
 րանդիններից: Այդ մարդիկ մեծ մասամբ խիստ կարի-
 քի մեջ էյին, յերբեմն ել միջոցներից բոլորովին զուրկ:
 Նրանցից շատերն իրենց ուժերը փորձում էյին գրա-
 կանության մեջ: Իրենց ձեռագրերով, խորհուրդ հարց-
 նելու համար, հանձնարարականների համար, չե-
 րբեմն ել պարզապես աշխատանք վորոնելու նպատա-
 կով նրանք անպայման դիմում էյին Տուրգենևին:
 Գալիս էյին ծանոթներ և անծանոթներ: Ամեն որ առա-
 վոտները նրա փոքրիկ սենյակներում կարելի չեր հան-
 դիպել ինդ — վեց մարդու, նա նրանց վերաբերվում էր
 իր սովորական բարությամբ: Մեկի համար աշխատում
 էր աշխատանք գտնել, մյուսներին՝ կապել ոռոսական
 խմբագրությունների հետ, հանձնարարական նամակ-
 ներ էր տալիս: Նա միշտ վորևե մեկի համար հոգս
 էր քաշում: Փարիզի վոստիկանությունը, վոր ոռոս
 չերիտասարդությանը ծուռ աչքով էր նայում, վերջի
 վերջո սկսեց նրան ել հետևել «Յեռ նրա աչքում նի-
 հիլիստների իսկական մայրն եմ», — գրում է նա մի
 նամակում: Այդ ժամանակ նա բարեկամաբար մտե-
 րմանում է ոռոս հեղափոխական եմիգրացիայի հայտնի
 գործիչների՝ Պ. Լ. Լավրովի, Գերման Լոպատինի,
 Պ. Ա. Կրասպոտկինի հետ:

Միաժամանակ նա մոտենում է ֆրանսիական
 գրողներին: Ֆլորերի հետ նա բարեկամությամբ
 վաղուց էր կապված: Նա մոտենում է Զոլայի, Ե.
 Գոնկուրի, Դոդեյի, Մոպսանի հետ: Ամեն ամիս նը-
 րանք կաղմակերպում են «սուլոցի արժանացած հե-

Ղինակաների ճաշկերույթներ»։ Իրենց գրական կարյերա-
 յի ընթացքում նրանցից չուրաքանչյուրը վորեն բանի
 համար արժանացել և սուլոցի։ Տուրգենևեր նրանց
 հավատացրեց, վոր իրեն սուլել են Ռուսաստանում։
 Այդ հսկա ծերունին, յերկար արծաթ մազերի խիտ
 քաշով, բարի խաղաղ դեմքով, մի քունքից մինչև
 մյուսը խորը ծալքով ակոսված ճակատով, հմայել եր
 իր ֆրանսիացի յեղբայրակիցներին։ Նա աչքի յեր
 քնկնում իր խորը և նուրբ խելքով, հսկայական կըր-
 թուլթյամբ, զարմանալի պատմողի ձերքով և միա-
 ժամանակ բարեսիրտ պարզությամբ։ Ֆլորենը, կար-
 գալով նրան իր «Испытания святого Антония»-ն,
 վողևորված գրում և ժորժ Զանգին. «Ինչպիսի՞ ունկն-
 դիր և վո՞րպիսի քննադատ։ Նա ինձ շլացրեց իր
 դատողությունների խորությամբ» և հատակությամբ...
 Վոչինչ նրա աչքից չի խուսափում... «Սուրբ Անտո-
 նիոսի» նկատմամբ նա իրեն. նրբությամբ ապշեցու-
 ցիչ մի յերկու յերեք դիտողություններ արավ»։

Տուրգենևեր սքանչելի դիտեր ֆրանսերեն լեզուն։
 Հռչակավոր պատմաբան Թենն ասում եր, թե Տուր-
 գենևի լեզուն XVIII դարի ֆրանսիական սալոնների
 լեզուն ե։

Այս տարիներին, ինչպես և Բադենի կյանքի տա-
 րիներին նա քիչ եր գրում։ 1876 թ. նա տպագրեց
 «НОВЬ» վեպը, վոր հղացել եր դեռ ևս 1870 թվին,
 բայց ավարտել միայն վեց տարի հետո։ Նա նախա-
 տեսնում եր, վոր այդ վեպը հարձակումների առիթ
 կտա. «Յեթե «Հայրեր ու զավակների» համար ինձ
 գավադաններով եյին ծեծում, ապա «НОВЬ»-ի համար
 ինձ կհարվածեն գերաններով — և ճիշտ նույնպես յեր-

կու կողմից»։ Վեպը հասարակական մեծ ուշադրութ-
յուն գրավեց և իրոք առաջընթաց արժատական մա-
մուլի հարձակումները, Նորից, ինչպես յերբեմն «Հայ-
րեր և զավակներ»-ից հետո, շա վորոշում և թողնել
գրական գործունեությունը։ Այս վերջին դասն ինձ
համար դուր չի անցնի. իմ գրական կարյերայն դա-
դարում ե ընդմիշտ...» «Իմ վճիռն անդարձ ե. իմ ա-
նունն ալևս հրապարակ չի գա...» «Ինձ համար նույ-
նիսկ տարրորինակ և մտածել,—գրում ե նա վորոշ
ժամանակից հետո,—վոր յես մի ժամանակ գրակա-
նագետ եյի»։ Այն մի քանի տողը, վոր նա 1877 թ.
գարնանը գրել ե իր որագրում, գծուս են նրա հո-
գեկան վիճակի պատկերը. «Կես գիշեր ե, Նորից նըս-
տած եմ իմ գրասեղանի առաջ... Իսկ հոգուս մեջ խա-
վար գիշերից ավելի խավար ե... Կարծես գերեզմանը
շտապում ե կլանել ինձ. որը թռչում ե վորպես
դատարկ, աննպատակ, անդուշտ։ Նայում ես՝
նորից ընկիր անկողին։ Ձկա վոչ ապրելու իբավունք,
վոչ ցանկություն. ալևս անելիք չկա, չկա սպասե-
լիք, նույնիսկ ցանկանալու վոչինչ չկա...»։

Յոթանասունական թվականների վերջերին յերե-
վում են Յեվրոպայում նրա ունեցած ժողովրդակա-
նության և միաժամանակ հայրենիքում նրա նկատ-
մամբ փոփոխված վերաբերմունքի ապացույցները։
1878 թվին, Փարիզի միջազգային գրական կոնգրե-
սում, վորի նախագահն ընտրված եր Ֆրանսիական
գրականության նահապետ Վիկտոր Հյուգոն, Տուր-
գենեն ընտրվում ե փոխնախագահ։ Հետո հաջորդ
տարում Ոքսֆորդի համալսարանը նրան ընտրում ե
սովորութական իրավունքի դոկտոր։ Տուրգենեն այդ

համարում եւ «զարմանքի արժանի գործ», բայց ուղեւորւում եւ Անգլիա: «Ոքսֆորդ չես գնացի հաջողութեամբ, շատ բարեհաճ ընդունելութեան հանդիպեցի, ընդունելութեան ժամանակ ուսանողներն ինձ ծափահարում եյին, իսկ պրոֆեսորներն ինձ նվիրեցին այն կարմիր քղամիդը եւ քառակյունի գլխարկը, վոբով յես այն ամբողջ սթն ի ցուլց շրջում ելի—եւ վորոնք այժմ կարող են ինձ ծառայել, յեթե յես մտադրվեմ շարադ խաղալ»:

Ռուսաստանում ընթերցող լաջն մասսաների կողմից վերաբերմունքը դեպի նա խիստ փոխվեց: Դա ցայտուն կերպով արտահայտվեց, յերբ նա 1879 թվի դարնանը յեկավ Մոսկվա եւ Պետերբուրգ: Մեծարանքներին վերջ չկար: Այդ մեծարումները կառավարական շրջաններում լուրջ դժգոհություն առաջ բերին: Տուրգենևին նույնիսկ առջարկվեց հրաժարվել չելւթ ունենալուց յերկու ուսանողական յերեկույթներում, վոր յենթադրվում եյին կազմակերպել: Անկասկած, այդ մեծարումները կառավարութեան դեմ ուղղված ցուլցեր եյին: Տուրգենևն այդ բանում իրին հաշիվ տալիս եր: Փարիզ վերադառնալով, նա Գիւրման Լույատիին պատմում եր. «Ձեւ վոր չես հասկանում եմ, վոր ինձ չեյին մեծարում, այլ ինձանով, վորպես գերանով, կառավարութեանն են խփում:— Տուրգենևը պերճախոս ժեսթով ցուլց տվեց, թե ինչպես եւ այդ արվում:— Ե՛հ, թող, թող այդպես լինի, յես շատ ուրախ եմ»:

1881 թվի ամառվա ամիսները նա անցկացրեց Սուպսկոյեյում: Այնքան ժամանակ եւ նա այտող չեր յեղել սկսած իր աքսորից: Նա սենակ չեր: Ամ-

բողջ ամառը նրա մոտ հյուր եր բանաստեղծ Պոլո՛ւսկին ընտանիքով: Տուրգենևն այստեղ այս ընտանիքի մեջ, իրեն հրաշալի չեր զգում: Նորից, ինչպես կես դար առաջ, Սպասսկոյեյի հին պարտեզը լցվեց մանկական ձայներով: Տուրգենևն իր հյուրերին պատմում եր այս պարտեզի անցյալը, իր մանկությունը: Այստեղ ամեն մի թփիկ ծանոթ եր նրան: Մի անգամ նրանք մինչև լույս զբոսնում էյին: Յերբ թընչուններն սկսեցին արթնանալ, նա ամեն մեկին կանչում եր իր անունով: Նա նրանց ճանաչում եր ձայներից, գուշակում եր, թե նրանցից վորն ավելի շուտ կարթնանա, ինչպես կերգի: Յերեխաներին յերկար պատմում եր հեքյաթներ, վոր հենց տեղն ու տեղն անպատրաստից ստեղծագործում եր: Այդ հեքյաթներից մեկը ամենամեծ տպավորությունը թողեց: Նրա անուններ «Ինքնագետ»: Դա մի պարծենկոտ տղայի մասին եր, վորը կարծում եր, թե ինքն ամեն ինչ ուրիշներից լավ գիտե:

Աշնանը Փարիզում, Սպասսկոյեյում անցկացած ամառը նրան թվում ե «ինչ վոր անբնահաճելի յերազ»: Հետեյալ ամառը նա յերազում ե վերանորոգել այն: Սակայն, 1882 թվի գարնանը նրա մոտ յերևում են ինչ վոր տարրերնակ հիվանդության առաջին նշանները: «Նույնիսկ հասարակ քայլելու կամ կանգնելու ժամանակ նա ուսիրում. մեջքի թիակներում և ամբողջ կրծքում ուժեղ ցավեր եր զգում»: Պետք եր պառկել կամ հանգիստ նստել»: Հիվանդությունը համառում եր: Շուտով Ռուսաստան գնալու հույսերը խորտակվեցին:

Նրա լուրջ հիվանդության լուրը Ռուսաստանում

Չերմ ցովակցության արձագանքներ առաջ բերեց: Նրա հիվանդության առաջին լուրն առնելուն պես և և Տուրսոյը, վորի հարաբերությունները Տուրգենևի հետ իրենց չերեսուն տարւա ծանոթության ընթացքում ամենևին ել հարթ չեյին, գրում ե նրան մի հուզված նամակ. «Յերբ չես հավատացի, վոր դա լուրջ հիվանդություն ե. յես զգացի. թե ինչպես եմ յես ձեզ սիրում: Յես զգացի, վոր յեթե դուք մեռնեք ինձանից առաջ, ինձ մեծ ցավ կպատճառեք: Գուցե դեռ ևս այդ բոլորը կասկածամտություն ե և բժիշկների հերյուրանք... Գրկում եմ ձեզ — իմ հին, սիրելի և ինձ համար շատ թանկագին մարդ և բարեկամ»:

Իայց բժիշկները չսխալվեցին: Հիվանդությունը, վոր վողնաշարի վոսկորների ճակատագրական վնասվածք դուրս չեկավ, առաջադիմում եր:

1883 թ. դարնան մոտ հիվանդությունը խիստ սրվեց: «Աներևակայելի տանջալից հիվանդության և աներևակայելի ուժեղ որդանիզմի» մեջ յեղած պայքարում հաղթանակում եր հիվանդությունը: Հիվանդը սոսկալի, վոչ մարդկային տանջանքներ եր զգում. թեթևության ժամերին նա ասում եր, վոր յեթե վերադառնա գրական գործունեյությանը, կնկարագրի խելագարության հասցնող ֆիզիկական տանջանքներ: «Յես ծովի հատակումն ելի և տեսա հրեշներ և այլանդակ որդանիզմների կապակցումը, վորոնք վոչ վոք չի նկարագրել, վորովհետև այլալիսի ներկայացումներից հետո վոչ վոք հարություն չի առել»: Մայիսին նրան փոխադրեցին Բուժիվալ, Փարիզից վոչ հեռու, վորտեղ դեռ ևս յոթանասունական թվականների կեսերին վիրադոներն ու Տուրգենևը, գեղեցիկ պարկի մեջ,

իրենց համար ամսուանոցներ ելին շինել: Ոգոստոսի
կեսին նա տասց իրեն ալցելության յեկած Մո-
պասանին. «Տվեք ինձ ատրճանակ, նրանք ինձ ատրճա-
նակ տալ չեն ուզում, յեթե դուք ինձ ատրճանակ տաք,
դուք իմ բարեկամը կլինեք...»

Իրանից մի քանի ուր հետո, հին տոմարով ոգոս-
տոսի 22-ին, նա վախճանվեց:

Մի ամիս հետո գնացքը Տուրգենևի մարմինը
տանում էր Պետերբուրգ թաղելու համար: Այդ գը-
նացքը Պետերբուրգի իշխանություններին մեծ հոգս
էր պատճառում: Ներքին գործոց մինիստրությունից
նահանգապետներին և ժանդարմական վարչություն-
ների պետերին հեռագրեր էլին թուղում: Վոստրիկա-
նության գլխավոր վարչությունը հեռագրով հրամա-
յում էր. «Առանց հրապարակման, հատուկ զգուշավո-
րությամբ միջոցներ ձեռք առնել, վորպեսզի հանդի-
սավոր ղիմավորություններ չարվեն»: Քաղաքների
մոտով դադար դիտմամբ զիշերով ելին անցկացնում,
ճանապարհին պահում էլին, կայարաններում արգե-
լում էլին հայտարարել ղիակն անցկացնելու ժամը:
Այնպիսի միջոցներ էլին ձեռք առնվում, վոր ղիակն
ուղեկցող Մ. Մ. Ստասյուլիչը բացականչում էր.
«Կարելի չե կարծել, թե յիս Սոլովեյ-ավադակի ղի-
ակն եմ տանում»: Ցարական կառավարությունը վոչ
միայն կենդանի գրողներից էր վախենում, այլ և մե-
ռածներից: Լրագրերին ուղարկված էր գաղտնի շրջա-
բերական, վորով առաջարկվում էր «բոլորովին վո-
չինչ չհաղորդել Տուրգենևի թաղման առթիվ ձեռք
առնված վոստրիկանական կարգադրությունների մա-
սին»: Կառավարությունն ուզում էր, վոր նրա մահը

վորքան կարելի յե ավելի աննկատելի անցներ, կրկնվեց
այն, ինչ վոր դրանից յերեսուն տարի առաջ կատար-
վում եր Գողգոթի մահվանից հետո:

Սակայն Պետերբուրգում հանդիսավոր դիմավո-
րությանը խանգարել չեր կարելի: Հաղարավոր մար-
դիկ, խիստ կարգապահությամբ, հետևում եյին դադա-
դին: Հողարկավորությունը ձգվել եր մի քանի վերստ:
Փողոցներից մեկի անկյունում, ձիու վրա հեծած,
հուղարկավորությանը հետևում եր ինքը՝ քաղաքա-
պետը, գեներալ Կրեսսերը, վորը դրանից մի փոքր
առաջ բողոքարկել եր քաղաքային դումայի վորոշու-
մը Տուրգենևին Պետերբուրգ քաղաքի հաշվին թաղե-
լու մասին: Սպառնալից հաջաքով աչք ածելով անց-
նողներին, նա կազնած մնաց մինչև ամբողջ հուղար-
կավորությունն անցավ իր մոտով: Նա ստիպված չե-
ղավ իր մոտով բաց թողնելու դադաղի հետևից գնա-
ցող հարյուր յոթանասուն վեց պատգամավորություն:
Յեւ այդ հսկայական բազմությամբ մարդկանց մեջ
բաժանվում եր Պ. Յա. Յակուբովիչի գրած անլեզալ
թուղթիկը:

«... (Լիրերալները) հրապարակել են Ի. Ս. Տուր-
գենևի ինչպես բանավոր, այնպես ել գրավոր կար-
ծիքները ուսսական հեղափոխության մասին, վորին
նա իբր թե չեր հավատում և վորին չեր ծառայում:
Բայց մենք չենք ել պնդում, թե նա հավատում եր:
Վնչ, նա կասկածում եր նրա մոտիկությանը և կա-
ռավարության հետ հերոսական կռիւ բռնվելու միջո-
ցով նրա իրականացմանը, մի գնույն նա այդ նույ-
նիսկ չեր ել ցանկանում և անկեղծ աստիճանապաշտ

եր — դա մեզ համար միևնույնն է: Մեզ համար կարե-
վորն այն է, Վոր նա ծառայում եր ուսական հեղա-
փոխութեանը իր գրվածքների սրտի իմաստով, Վոր
սիրում եր հեղափոխական յերիտասարդութեանը, հա-
մարում եր նրան սուրբ և անձնազոհ...»

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Էջ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

Կալվաճասիրուհու առավոտը	5
Հին հուշատեղի	7
Ծեծի յեկ խոսանգումների սեղ	8
Ի՞նչ է նշանակում «Ֆուֆլիգա» բառը	11
«Յուրի Միլոսլավսկի»	14
Մոսկվայի համալսարանում	16
Պետերբուրգում	17
Առաջին փորձեր	20

ՄԱՍՆ ՅԵՐԿՐՈՐԴ

Հրեղին	23
Հանապարհադուրյուն	29
Բերլին —	35
1840 թիվ	43

ՄԱՍՆ ՅԵՐՐՈՐԴ

Բելիցակի	51
Վերադարձ	59
Գոգոլի մահը	62
Կալանքի տակ	65
Ախտում	68
Ղրիմի կամպանիան	72

ՄԱՍՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

Ռեֆորմից առաջ	77
Բաղեն — Բաղեն	84
Վերջին տարիներ	93

Ի. Ս. ՏՈՒՐԳԵՆԵՎԻ ՅԵՐԿԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ-
ՆԵՐԸ՝ ԱՌԱՆՁԻՆ ԳՐԳԵՐՈՎ

1. «Հաղթական սերո յերզը», թարգմ. Մարիամ Մատինյան, Թիֆլիս, 1892;
2. «Արձակ բանաստեղծություններ», թարգմ. Ալեքսանդր. Ծա-
տուրյան, Մոսկովա, 1895;
3. «Արձակ բանաստեղծություններ», թարգմ. Ալեքսանդր. Ծա-
տուրյան, Բազու 1902;
Այս փոքրիկ ժողովածուն, լորի մեջ միայն 6 ար-
ձակ բանաստեղծություն ե մտել, ներկայացնում ե
առաջինի կրճատ հրատարակությունը:
4. «Որամուտին»,
5. «Հայրեր ե դավաններ», թարգմ. Մուշե վարդապետ, Թիֆ-
լիս, 1901;
6. «Գարնանային ջրեր», թարգմ. Լ. Դանիելյանի, Թիֆլիս, 1912;
7. «Մուժու», պատմվածք ճորտատիրական շրջանից՝ թարգմ.
Սա. Զորյան, Յերևան, 1924.
8. «Պատմվածքներ», առաջին հատոր, թարգմ. Սա. Զորյան, Ե-
րևան, 1931;
9. «Բուրմիստրը», թարգմ. Հ. Բողղանյան, Ա. Մ. Լինինի քննա-
դատական — կենսագրական ոչերկով. Ռոստով — Դոն, 1935;
10. «Լորիկ», թարգմ. Հ. Տեր Ավագյան. Յերևան, 1937 թ.

Գլավիտի լիազոր՝ №—9245 Հրատ № 4203

Պատվեր 1045. Տիրաժ 3000.

Թուղթ 72×110 Տպագրական 3¹/₄ մամուլ.

Մեկ տպագրական մամուլում 51.200 նիշ.

Հեղինակային 4 մամուլ.

Պետրատի տպարան. Յերևան, 1937 թ.

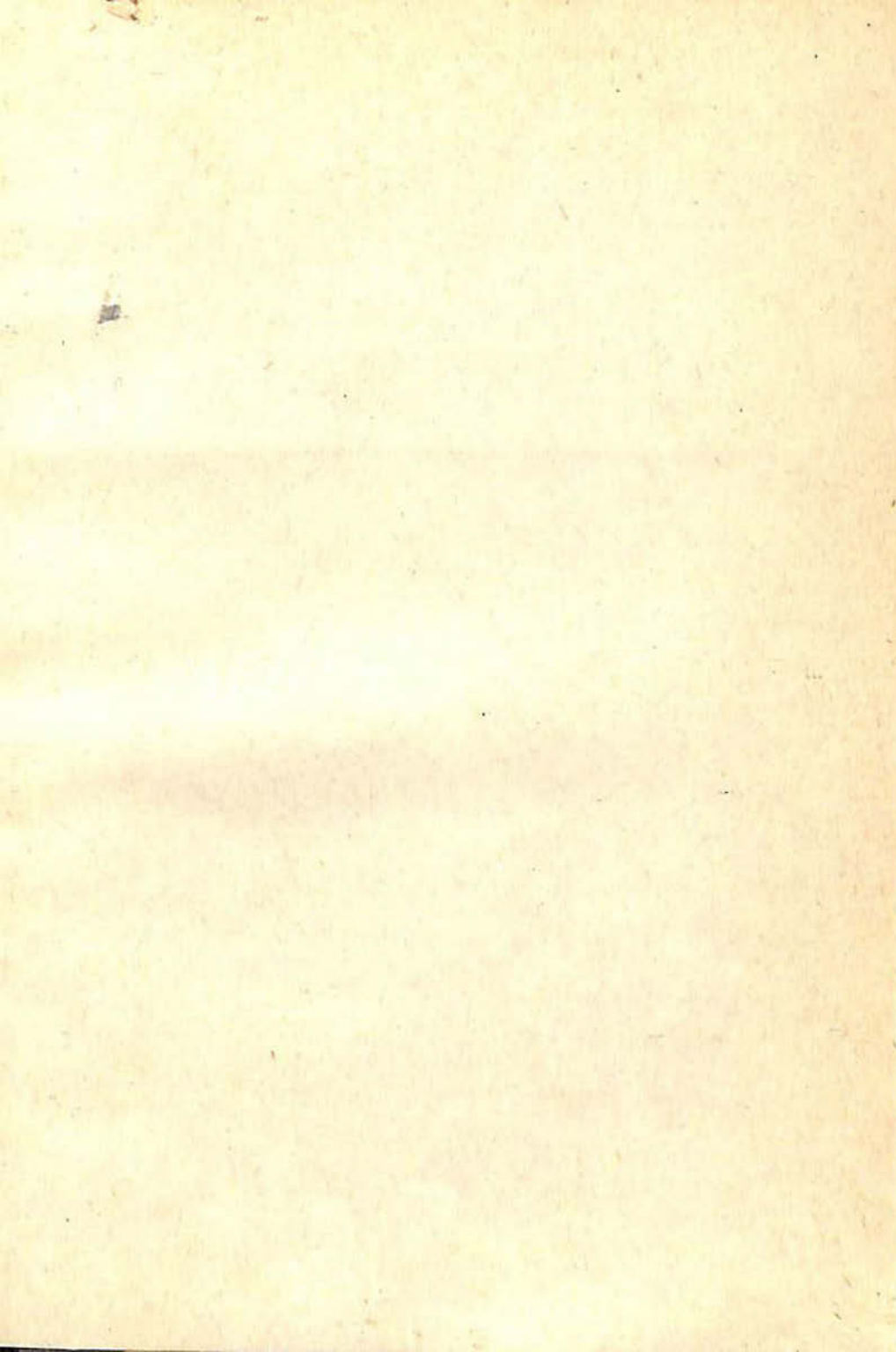
5955

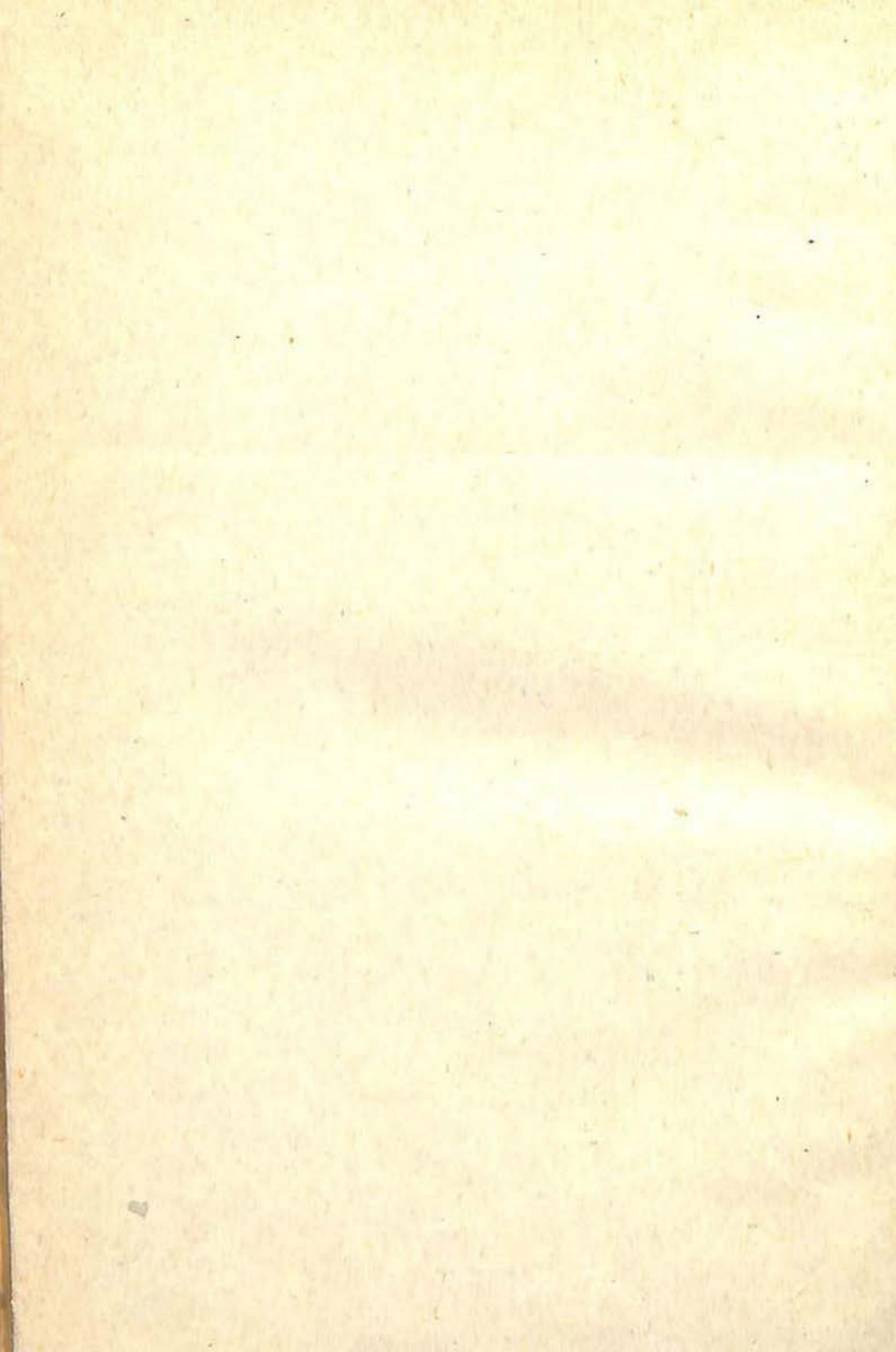
Пров. 1940г.

ԳԻՆԸ 2 Ռ. 50

89
I
A 5017

Л. УТЕВСКИЙ
Жизнь Тургенева
Гиз Арм. ССР. Ереван 1937 г.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0040825

A 507

7